

શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરજીના કેવલજ્ઞાન-દર્શન અંગેના મત્તવ્ય વિશે વિચારણા

— મુનિ ત્રૈલોક્યમણ્ડનવિજય

આત્મિક વિકાસની ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિકાએ પ્રાપ્ત થતી જ્ઞાનશક્તિ જૈન દાર્શનિક પરિભાષા પ્રમાણે ‘કેવલજ્ઞાન’ તરીકે ઓઢ્ઢાયા છે. ‘કેવલજ્ઞાન’ એ નામ જ સૂચવે છે તેમ આ જ્ઞાનશક્તિ પ્રાપ્ત થયા પછી કેવલ જ્ઞાન જ પ્રવર્તે છે, કોઈ પળ વસ્તુ કે ધર્મ વિષે સહેજ પળ અજ્ઞાન રહેતું નથી. અર્થાત્ આત્મા આ શક્તિ દ્વારા વિશ્વના ત્રણે કાલના સઘઢ્ઢાએ પદાર્થો અને તેમના તમામ ધર્મોનો બોધ કરે છે. બોધ કરવા માટે આત્મા આ શક્તિને બે રીતે પ્રયોજે છે : ૧. તમામ વસ્તુ-ધર્મોને જાણવામાં, ૨. તમામ વસ્તુ-ધર્મોને જોવામાં. આત્માનું આ જાણવું (–બોધક્રિયા) પળ ‘કેવલજ્ઞાન’ કહેવાય છે અને જોવું (–સાક્ષાત્કારક્રિયા) ‘કેવલદર્શન’ ગણાય છે.

ઉપર જણાવ્યું તેમ સકલ પદાર્થોના બોધની શક્તિ અને સકલ પદાર્થોનો બોધ બન્ને ‘કેવલજ્ઞાન’ ગણાય છે. તેનું કારણ એ છે કે ‘જ્ઞાન’ શબ્દ જૈન પ્રમાણવ્યવસ્થા મુજબ એક કરતાં વધુ અર્થ ધરાવે છે. ૧. બોધ-ઉત્પાદક શક્તિ ૨. એ શક્તિ દ્વારા પ્રવર્તતી બોધ માટેની ક્રિયા ૩. એ ક્રિયાજન્ય બોધ ૪. વસ્તુના અનેક અંશોનો અથવા વસ્તુની હેયતા-ઉપાદેયતાનો ગ્રાહક બોધ-વિશેષ^૧ ૫. બોધાત્મક ઉપયોગ.^૨

હવે, કેવલજ્ઞાની મહાત્મા કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન ધરાવતા હોય એમ તમામ જૈનાચાર્યો માને જ છે. પરન્તુ આ જ્ઞાન-દર્શન એક જ ધર્મના બે નામ છે કે બન્ને ભિન્ન ધર્મો છે ? આ મુદ્દે જૈનાચાર્યોમાં વિચારભેદ છે. એટલું જ નહીં પળ, એ બન્ને ધર્મો ભિન્ન હોય તો પળ એ બન્ને એક સાથે વર્તે છે કે અલગ-અલગ સમયે ? એ મુદ્દે પળ જૈનાચાર્યો જુદા-જુદા વિચારો ધરાવે છે.

શાસ્ત્રીય પરિપાટીને અનુસરનારા આચાર્યો કેવલજ્ઞાન-દર્શનને પરસ્પર પૃથક્ ધર્મો ગણે છે. તેઓના મતે આ ધર્મો ક્રમશઃ પ્રવર્તે છે. આ મત ‘ક્રમવાદ’ ગણાય છે. જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ આ મતના પ્રબલ સમર્થક છે.

શ્રી મલ્લવાદીજી વ. આચાર્યો કેવલજ્ઞાન-દર્શનને પૃથક્ ધર્મો ગણવા છતાં બન્નેને સહવર્તી- યુગવત્ વર્તનારા ગણે છે. તેઓનો મત ‘યુગપદ્વાદ’ તરીકે ઓઢાયાય છે.

આની સામે ‘અભેદવાદી’ આચાર્યો બન્નેને સર્વથા અભિન્ન ગણે છે. સિદ્ધસેન દિવાકરજી આ મતના સ્થાપક ગણાય છે.

આ ત્રણે વાદોની ચર્ચાને લગતું વિપુલ સાહિત્ય અત્યારે ઉપલબ્ધ છે.^૩ તેમાંથી ક્રમવાદના પોષક વિશેષ-ગવતિ (-શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ) ગ્રન્થના આધારે આપણે અભેદવાદ-ક્રમવાદ અને યુગપદ્વાદ-ક્રમવાદની ચર્ચા જોઈશું.

અભેદવાદ-ક્રમવાદની ચર્ચા

અભેદવાદી - જ્ઞાનાવરણ કર્મ ક્ષીણ થાય એટલે કેવલજ્ઞાન પ્રગટે છે અને મતિ-શ્રુત વ. અન્ય જ્ઞાનો વિરામ પામે છે. અર્થાત્ અન્ય કોઈ પણ જ્ઞાન અવશિષ્ટ રહેતું નથી. તો કેવલદર્શન પણ કઈ રીતે હોય ? (વિ.ગ. ૧૮૬)

ક્રમવાદી - અન્ય જ્ઞાનો દેશવિષયક- સીમિત વિષયક્ષેત્ર ધરાવનારાં હોય છે, માટે સકલવિષયક કેવલજ્ઞાન પ્રગટ થાય એટલે તે વિરામ પામી જાય છે; પરન્તુ એ જ રીતે દેશવિષયક દર્શનો પણ નાશ પામી જાય ત્યારે સકલવિષયક કેવલદર્શન કેમ પ્રગટ ન થાય ? (વિ.ગ. ૧૮૭)

અ. - કેવલદર્શન કેવલજ્ઞાનની અપેક્ષાએ અત્યન્ત પરિમિત વિષયક્ષેત્ર ધરાવે છે. તો કેવલજ્ઞાન પ્રગટ થાય એટલે મતિ વ. જ્ઞાનોની જેમ કેવલદર્શન પણ નાશ ન પામે ? (વિ.ગ. ૧૮૯).

ક્ર. - કેવલદર્શનનું વિષયક્ષેત્ર કેવલજ્ઞાનની અપેક્ષાએ પરિમિત છે એવું કોણે કહ્યું ? કેવલી ભગવન્ત જેમ કેવલજ્ઞાનના બલે સર્વ જ્ઞેય પદાર્થોને જાણે છે, તેમ કેવલદર્શનના બલે સર્વ દ્રષ્ટવ્ય પદાર્થોને જુએ જ છે. વાસ્તવમાં શેષ અસમ્પૂર્ણ જ્ઞાનોનો સર્વથા અભાવ છે એમ તમે કહો છો, ય્રેરેયર એવું હોતું નથી. મતિ, શ્રુત વ. તમામ જ્ઞાનો કેવલી ભગવન્તને હોય જ છે, ફક્ત તેમનો વપરાશ નથી હોતો. સૂર્યના પ્રકાશમાં જોવા માટે દીવાની શી જરૂર ? (વિ.ગ. ૧૯૦-૧૯૨) માટે મતિ-શ્રુતના દૃષ્ટાન્તથી કેવલદર્શનનું નિરાકરણ કરી શકાય નહીં.

વઢી, જ્ઞાનાત્મક આત્મિક અવસ્થાઓ મુખ્યત્વે બે જ હોય છે - ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક.^૫ કેવલદર્શન એ ક્ષાયિક ભાવ છે, તેથી ક્ષાયોપશમિક અવસ્થામાં તો તે ન જ હોય. અને ક્ષાયિક કેવલી અવસ્થામાં તો તમે એને સ્વીકારતા નથી. તો કેવલદર્શન રહેશે ક્યાં ? (વિ.ળ. ૧૧૪-૧૧૫)

અ. - કેવલદર્શન જેવી કોઈ ચીજ હોતી જ નથી. તો એના રહેવા-ન રહેવાની ચિન્તા શું કામ કરવી જોડએ ?

ક્ર. - જૈન આગમોમાં અનેક ઠેકાણે ૪ દર્શન, ૪ દર્શનાવરણ કર્મ, ૪ અનાકારોપયોગ વ. પ્રરૂપણાઓ છે.^૬ હવે જો તમે કેવલદર્શનનું અસ્તિત્વ જ ન સ્વીકારો તો તમારે એ તમામ પ્રરૂપણાઓ સાથે વિરોધ આવશે. (વિ.ળ. ૧૧૬)

અ. - તમે અમારું મન્તવ્ય બરાબર સમજતા નથી. અમે જ્યારે કેવલ-દર્શનનો નિષેધ કરીએ છીએ, ત્યારે એનો અર્થ એ નથી કે અમે કેવલદર્શનના અસ્તિત્વને જ સદન્તર નકારીએ છીએ. અમે તો ફક્ત એમ જ કહીએ છીએ કે કેવલદર્શન એ કેવલજ્ઞાનથી વિલક્ષણ કે પૃથક્ બાબત નથી. એક જ ક્રિયા (સર્વ પદાર્થોનું બોધાત્મક ગ્રહણ જ) બે નામે ઓઢખાય છે. માટે એ ક્રિયાને કેવલજ્ઞાનની જેમ કેવલદર્શન પળ ગળીએ તો શાસ્ત્રીય પ્રરૂપણાઓ સાથે કોઈ વિરોધ આવતો નથી. (વિ.ળ. ૧૧૭)

ક્ર. - તમારા મન્તવ્યમાં ત્રણ વાત વિચારણીય લાગે છે :

૧. જો કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન એક જ હોત તો નિરર્થક બેની પ્રરૂપણા શું કામ કરાત ? બન્નેનાં અલગ-અલગ આવારક કર્મો પળ શા માટે દેખાડાત ? (વિ.ળ. ૧૧૮)
૨. ‘સિદ્ધ ભગવન્તો સાકાર અને નિરાકાર બન્ને લક્ષણવાઢા હોય છે’ એમ શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે. હવે જો કેવલદર્શન એ કેવલજ્ઞાનથી જુદું ન હોય તો, જ્ઞાન સાકારોપયોગાત્મક હોવાથી સિદ્ધોને નિરાકારોપયોગ જ નહીં મઢે, અને તો તેઓને નિરાકાર અવસ્થા પળ કઈ રીતે ઘટશે ? (વિ.ળ. ૧૧૯)
૩. જ્ઞેય પદાર્થોને પોતીકા સ્વરૂપે જાળવા એ બોધક્રિયા (-જ્ઞાન) છે, અને દ્રષ્ટવ્ય પદાર્થોને સામાન્ય સ્વરૂપે જોવા એ સાક્ષાત્કારક્રિયા (-દર્શન) છે,

તો આ બન્ને ક્રિયાઓને એક કરી રીતે ગણી શકાય ?^૭ (વિ.ળ. ૨૦૦)

અ. - દર્શન અવ્યક્ત હોય છે અને કેવલી અવસ્થામાં તો અવ્યક્તતા હોતી નથી. તો કેવલી ભગવન્તને વ્યક્ત કેવલજ્ઞાનથી પૃથક્ અવ્યક્ત કેવલદર્શન કેવી રીતે સમ્ભવે ? એક તરફ કેવલજ્ઞાની કહેવા અને બીજી તરફ એમને પદાર્થો અવ્યક્ત રહે છે એમ કહેવું - આમાં વિરોધ નથી ?^૮ (વિ.ળ. ૨૧૯)

ક્ર. - ‘દર્શન અવ્યક્ત હોય છે’ આ નિયમ છાદ્યસ્થિતક દર્શનો પૂરતો જ સમજવાનો છે. કેવલદર્શન તો સઘઘ્ણાયે દ્રવ્ય-પર્યાયોને જોતું હોવાથી, તેમ જ પોતાના આવરણના સર્વથા ક્ષયથી ઉદ્ભૂત હોવાથી વ્યક્ત જ હોય છે. માટે કેવલી ભગવન્તને કેવલજ્ઞાનથી પૃથક્ કેવલદર્શનનો ઉપયોગ સ્વીકારવામાં કોઈ જ દોષ નથી. (વિ.ળ. ૨૨૦-૨૨૧)

વાસ્તવમાં દોષ તો કેવલદર્શનને કેવલજ્ઞાનથી જુદું ન સ્વીકારવામાં છે. કારણ કે જ્ઞાન હમેશાં વિષયભૂત પદાર્થોને જાણી શકે છે, જોઈ શકતું નથી. જોવા માટે તો દર્શન જ જોઈએ. માટે કેવલદર્શનના સ્વતન્ત્ર અસ્તિત્વને નકારનારાઓના મતે તો કેવલી ભગવન્ત સર્વ પદાર્થોને જોઈ શકતા નથી, એમ જ માનવું પડે. (વિ.ળ. ૨૨૨)

* * *

આમ, કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન સ્વતન્ત્ર અને પરસ્પર પૃથક્ બાબતો છે એમ નક્કી થયું. હવે તેમાં પળ ક્રમવાદીઓના મતે એક સમય^{૧૦} કેવલજ્ઞાન અને એક સમય કેવલદર્શન એમ ક્રમિક પરમ્પરા પ્રવર્તે છે, જ્યારે યુગપદ્વાદીઓ બન્નેને અલગ સમજવા છતાં સમાનકાલીન ગણાવે છે. આ બન્ને મતોનાં મન્તવ્યને બરાબર સમજવા માટે આપણે યુગપદ્વાદ-ક્રમવાદની ચર્ચા વિશેષ-ળવતિના જ આધારે સઙ્ક્ષેપમાં જોઈશું.

યુગપદ્વાદ-ક્રમવાદની ચર્ચા

યુગપદ્વાદી - ૧. આગમોમાં કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન બન્નેને સાદિ-અપર્યવસિત ગણાવવામાં આવ્યાં છે. હવે તમારા મતે તો કેવલજ્ઞાનના સમયે કેવલદર્શન નથી હોતું અને કેવલદર્શનના સમયે કેવલજ્ઞાન નથી હોતું. તો આ રીતે તો કેવલજ્ઞાન-દર્શન ઉત્પાદવિનાશી જ સિદ્ધ થયા. તો એમની શાસ્ત્રોમાં

દર્શાવેલી અનન્તતા કઈ રીતે ઘટશે ? (વિ.ળ. ૨૨૫)

૨. કેવલજ્ઞાન-દર્શનનાં આવારક કર્મોનો ક્ષય પળ આ રીતે નિરર્થક બનશે. કારણ કે એ ક્ષયથી પ્રાપ્ત થનારાં કેવલજ્ઞાન-દર્શન એક સમયથી વધારે તો ટકતાં નથી. (વિ.ળ. ૨૩૨)

૩. આવારક કર્મો પળ ન હોય અને અન્ય કોઈ પ્રતિબન્ધક પળ ન હોય અને છતાંય કેવલજ્ઞાન-દર્શન એક એક સમય ટકીને નાશ પામી જાય, એમાં કારણભૂત કોણ ? કોઈ જ નહીં. માટે વગર કારણે જ તે નાશ પામે છે એમ સ્વીકારવું પડે. અને એમ સ્વીકારવા કયો બુદ્ધિમાન પુરુષ તૈયાર થાય ? (વિ.ળ. ૨૩૯)

૪. કેવલજ્ઞાન વચ્ચે કેવલદર્શન ન હોવાથી કેવલી ભગવન્ત અસર્વદર્શી બનશે તેમજ કેવલદર્શન કાલે કેવલજ્ઞાન ન હોવાથી અસર્વજ્ઞ બનશે. તો કેવલી ભગવન્તને આપણે ક્યારેય સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી તરીકે તો ઓઢ્ઢી જ નહીં શકીએ. (વિ.ળ. ૨૪૬)

માટે આવા દોષોથી બચવા માટે કેવલી ભગવન્તને સદાકાલ એક-સાથે કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન પ્રવર્તે છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ.

ક્રમવાદી - આપણે એક દૃષ્ટાન્ત જોઈએ. મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન પોતપોતાનાં આવરણોના ક્ષયોપશમથી પ્રગટે છે.^{૧૧} આ બન્ને જ્ઞાનો છદ્વસ્થ અવસ્થાનાં જ્ઞાનો છે. અને છદ્વસ્થ અવસ્થામાં કોઈ પળ જ્ઞાન અન્તર્મુહૂર્તથી^{૧૨} ઓછું કે વધુ ટકતું નથી અને એક સાથે બે જ્ઞાન હોતાં નથી. તેથી અન્તર્મુહૂર્ત સુધી મતિજ્ઞાનોપયોગ અને અન્તર્મુહૂર્ત સુધી શ્રુતજ્ઞાનોપયોગ એવી પરમ્પરા અન્ય જ્ઞાન-દર્શનોના ઉપયોગ સુધી ચાલ્યા કરે છે. મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૬૬ સાગરોપમ^{૧૩} જેટલી હોય છે અને એટલો સમય આ જ્ઞાન ધરાવનારો જીવ મતિજ્ઞાની-શ્રુતજ્ઞાની તરીકે ઓઢ્ઢાય છે.

હવે આ ઠેકાણે તમે જે દોષો કેવલજ્ઞાન-દર્શનના ક્રમિક ઉપયોગ સન્દર્ભે આપ્યા તે તમામે તમામ આપી શકાય તેમ છે : ૧. મતિજ્ઞાનોપયોગ કે શ્રુતજ્ઞાનોપયોગ જો અન્તર્મુહૂર્તથી વધુ સમય રહેતો જ ન હોય તો એ બન્નેની ૬૬ સાગરોપમની સ્થિતિ કઈ રીતે સમ્ભવે ? ૨-૩. પોતપોતાનાં આવરણોનો ક્ષયોપશમ

હોવા છતાં આ બંને જ્ઞાનો જો અન્તર્મુહૂર્તમાં જ વગર કારણે નાશ પામી જતાં હોય તો આવરણોનો ક્ષયોપશમ નિરર્થક નહીં બને ? અને કારણ વગર પણ નાશ થાય છે એમ સ્વીકારવાની આપત્તિ નહીં આવે ? ૪. મતિજ્ઞાન વચ્ચે શ્રુતજ્ઞાન ન હોય અને એ જ રીતે શ્રુતજ્ઞાન વચ્ચે મતિજ્ઞાન વિરામ પામી જતું હોય તો કોઈ પણ જીવને મતિ-શ્રુતજ્ઞાની તરીકે ઓઝ્ઝી જ ન શકીએ.

અત્રે આ બધા જ દોષોનો ઉદ્ધાર આપણે બંને એક જ રીતે કરી શકીએ. આત્માનો સહજ સ્વભાવ જ એક ઉપયોગમાં વર્તવાનો છે. તેથી મતિજ્ઞાનોપયોગ વચ્ચે તેવા કારણોસર શ્રુતજ્ઞાનોપયોગ સર્જાય તો મતિજ્ઞાનોપયોગ નષ્ટ થઈ જાય છે, આત્મગત મતિજ્ઞાનશક્તિ કંડ નષ્ટ નથી થતી. એ તો શ્રુતજ્ઞાનોપયોગ વચ્ચે પણ વિદ્યમાન જ હોય છે અને તેથી જ તો શ્રુતજ્ઞાનોપયોગ બાદ પુનઃ મતિજ્ઞાનોપયોગ પ્રવર્તી શકે છે. આમ મતિ-શ્રુતજ્ઞાનશક્તિ જો અન્તર્મુહૂર્તમાં નાશ ન પામી જતી હોય તો એ શક્તિને આશ્રયીને થતું ૬૬ સાગરોપમનું વિધાન કઈ રીતે અસંગત બને ? એ શક્તિને જન્માવનારો ક્ષયોપશમ કઈ રીતે નિરર્થક બને ? વગર કારણે નાશ પામવાની આપત્તિ પણ કઈ રીતે આવે ? અને ઉપયોગમાં ન હોવા છતાં મતિ-શ્રુતજ્ઞાનશક્તિ ધરાવનારા જીવને મતિ-શ્રુતજ્ઞાની તરીકે કેમ ન ઓઝ્ઝી શકાય ?

નવાઈની વાત એ છે કે આટલી સ્પષ્ટ સમજણ તમે પણ ધરાવો છો અને મતિ-શ્રુતજ્ઞાન સ્થળે આવતા દોષોનો ઉદ્ધાર તમે પણ કરી શકો છો તો એ જ રીતે કેવલજ્ઞાન-દર્શનને ક્રમિક માનવામાં ઉપસ્થિત થતા દોષોનું નિરાકરણ શક્ય છે એ તમે કેમ સમજતા નથી ?

અમે કેવલજ્ઞાન-દર્શનના ઉપયોગોને એકસામયિક ગણીએ છીએ, કેવલજ્ઞાન-દર્શન-શક્તિને નહીં. શાસ્ત્રગત સાદિ-અનન્તતાનું વિધાન શક્તિને આશ્રયીને છે કે જે ચરેચર અનન્ત છે. તો ઉપયોગોની એકસામયિકતાનો એ વિધાન સાથે કઈ રીતે વિરોધ આવે ? વઢી, આ એકસામયિકતા આત્માના સહજ સ્વભાવને લીધે છે. તેથી ઉપયોગોના એક સમય પછીના નાશને અકારણિક માનવાની આપત્તિ પણ રહેતી નથી. ઉપરાન્ત, કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનનાં આવારક કર્મોનો ક્ષય કેવલજ્ઞાન-દર્શનની શક્તિને પ્રગટ કરે છે કે જે અનન્ત છે, તો ક્ષયની નિરર્થક બનવાની વાત જ આમાં ક્યાં આવી ? ક્ષય છે તો જ

આ શક્તિનું પ્રાગટ્ય છે.

હવે તમે ક્રમિક ઉપયોગમાં અસર્વજ્ઞ-અસર્વદર્શિત્વની આપત્તિ આપી તે પળ શક્તિની અપેક્ષાએ વિચારીએ તો નથી રહેતી. ગૌતમસ્વામી ચતુર્જ્ઞાની તરીકે ઓઢ્ઢાતા હતા. પળ તેમને ઉપયોગ તો એકસાથે એક જ જ્ઞાનનો રહેતો હતો. તેથી ઉપયોગની અપેક્ષાએ એકજ્ઞાની અને શક્તિની અપેક્ષાએ ચતુર્જ્ઞાની - એમ આપળે જેમ સમજીએ છીએ, તેમ ઉપયોગ એકલા કેવલજ્ઞાન કે એકલા કેવલદર્શનનો હોવા છતાં શક્તિની અપેક્ષાએ કેવલીને સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી ગળવામાં આવે છે. ટૂંકમાં, ક્રમિક ઉપયોગ માનવાના મતમાં તમે આપેલા કોઈ જ ઢોષ આવતા નથી.

યુ. - કેવલજ્ઞાનાવરળની સાથે જ કેવલદર્શનાવરળનો પળ ક્ષય થાય છે. તો ક્ષયના તરત પછીના સમયે કેવલજ્ઞાનનો જ ઉપયોગ હોય, કેવલદર્શનનો નહીં, તેમાં નિયામક કોળ ? માટે જેમ બન્નેના આવારક કર્મોનો ક્ષય સાથે જ થયો છે, તેમ બન્નેનો ઉપયોગ પળ સાથે જ માનવો જોઈએ.^{૧૪} (વિ.ળ. ૨૪૮)

ક્ર. - જેનાં આવરક કર્મોનો ક્ષય સાથે જ થાય, તેમનો ઉપયોગ પળ સાથે જ હોય એવો નિયમ નથી. કેમ કે કેવલજ્ઞાનાવરળની સાથે ઢાનાન્તરાય, લાભાન્તરાય વ. કર્મોનો પળ ક્ષય થાય છે. છતાંય ક્ષયના અનન્તર સમયે કેવલીને ઢાન, લાભ વ. પ્રવર્તે જ તેમ બનતું નથી. માટે કેવલદર્શનનો ઉપયોગ ક્ષય પછી ન પ્રવર્તે તેમાં કોઈ બાધ નથી^{૧૫}. (વિ.ળ. ૨૪૯-૨૫૦)

વઢ્ઢી, “કેવલી ણં ઇમં રયળપ્પથં પુઢવિ આગારેહિં જં સમયં જાળતિ નો તં સમયં પાસતિ, જં સમયં પાસતિ નો તં સમયં જાળતિ !” જેવાં સૂત્રો ઢ્વારા ભગવતીજી, પ્રજ્ઞાપના વ. અનેક સ્થલે, એકસાથે જોવા અને જાળવાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. (વિ.ળ. ૨૫૧)

યુ. - અત્રે આવો અર્થ કરવામાં કેવલી ભગવન્તની આશાતના થાય છે. માટે અત્રે કેવલીનો અર્થ શ્રુતકેવલી સમજવો જોઈએ. અથવા તો આ વાતને પરતીર્થિકોનો મત સમજવો જોઈએ. (વિ.ળ. ૨૫૨)

ક્ર. - પ્રજ્ઞાપના, ભગવતીજી વ.માં આવતા આ સિવાયના અન્ય તમામ કેવલી સમ્બન્ધિત નિર્દેશોને સ્વસિઢ્ઢાન્તસમ્મત જ તમે સમજો છો. એટલું જ નહીં, પળ એ તમામ સ્થાને ‘કેવલી’નો અર્થ તમે ‘કેવલજ્ઞાની’ જ કરો છો.

તો આ એક જ સ્થળે એને પરવક્તવ્ય માનવું અથવા કેવલી-શબ્દનો અર્થ બદલી નાખવામાં તમારી ઇચ્છા સિવાય કયું કારણ ? આ પ્રરૂપણાઓની આગળ-પાછળના સન્દર્ભો પરથી પળ અત્રે ‘કેવલી’નો અર્થ ‘કેવલજ્ઞાની’ જ લેવાનો છે તે સ્પષ્ટ સમજાય તેવું છે. (વિ.ળ. ૨૫૩-૨૫૮)

વળી, અલ્પબહુત્વની પ્રરૂપણામાં પળ સાકારોપયોગી અને અનાકારોપ-યોગીનું જ અલ્પબહુત્વ જોવા મળે છે, ઉભયોપયોગીનું નહીં. તે પળ જળાવે છે કે સાકાર અને અનાકાર ઉભય ઉપયોગ એકસાથે સમ્ભવે નહીં. (વિ.ળ.૨૬૭)

માટે સમગ્રપળે વિચારતાં એક સમય કેવલજ્ઞાન અને બીજા સમયે કેવલદર્શન એ રીતે ઉપયોગોની ક્રમિક પરાવૃત્તિ જ સ્વીકારવી અમને ઇષ્ટ લાગે છે.

* * *

ઉપરની ચર્ચા પરથી અભેદવાદ, યુગપદ્વાદ અને ક્રમવાદ - ત્રણે વાદોનું હાર્દ બરાબર સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. હવે આપળે પ્રસ્તુત લેખના મૂળ ઉદ્દેશ્ય પર વિચાર કરીશું. સિદ્ધસેન દિવાકર ભગવન્ત ક્રમવાદના વિરોધી છે એ એક નિશ્ચિત બાબત છે. પળ તેઓનું પોતાનું મન્તવ્ય શું છે તે વિચારણીય મુદ્દો બને છે.

સિદ્ધસેન દિવાકરજીનું કેવલજ્ઞાન-દર્શન વિશેનું પોતાનું મન્તવ્ય સમજવા માટે ઉપલબ્ધ સામગ્રીમાં સન્મતિતર્ક-દ્વિતીયકાણ્ડની ૩ થી ૩૧ ગાથાઓ અને સ્તુતિકારના નામે નોંધાયેલું એક પદ્ય ‘એવં કલ્પિતભેદ...’ એમ બે વસ્તુ છે.^{૧૬} આ સામગ્રીના આધારે આપળે તેઓના મન્તવ્યની વિસ્તૃત છળાવટ કરીએ તે પૂર્વે કેટલાંક બાહ્ય સાક્ષ્યો વિશે જોઈ લઈએ.

શ્રીઅભયદેવસૂરિજીએ સન્મતિતર્કની વાદમહાર્ણવ નામની સ્વરચિત ટીકામાં સિદ્ધસેન દિવાકરજીને અભેદવાદી જળાવ્યા છે :

“અત્ર પ્રકરણકારઃ ક્રમોપયોગવાદિનં તદુભયપ્રધાનાક્રમોપયોગવાદિનં ચ પર્યનુયુજ્ય સ્વપક્ષં દર્શયિતુમાહ । (-સન્મતિ૦ ૨.૧ની અવતરણિકા) “અત્ર ચ જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણપૂજ્યાનામયુગપદ્ભાવ્યુપયોગદ્વયમભિમતમ્ । મલ્લવાદિનસ્તુ યુગપદ્ભાવિ તદ્દ્વયમિતિ । (-સન્મતિ૦ ૨.૧૦ ટીકા) “સાકારાનાકારોપયોગયો- નૈકાન્તતો ભેદ ઇતિ દર્શયન્નાહ સૂરિઃ । (-સન્મતિ. ૨.૧૧ અવતરણિકા)”

મલધારી શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યે વિશેષાવશ્યક-ટીકામાં સ્તુતિકારને (-સિદ્ધસેન દિવાકરજીને) અભેદવાદી માન્યા છે. ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી ભગવન્તે પળ જ્ઞાનબિન્દુમાં ઉદ્ધૃત સન્મતિ-ગાથાઓના સ્વોપજ વિવેચનમાં શ્રીઅભયદેવસૂરિજીને અનુસરીને શ્રીસિદ્ધસેનાચાર્યને અભેદવાદી ગણાવ્યા છે. પળિડત સુખલાલજીના જ્ઞાનબિન્દુપરિશીલન, દર્શન ઓર ચિન્તન વ. ગ્રન્થો જોતાં જળાય છે કે તેઓ દિવાકરજીને અભેદવાદી જ સમજે છે. શ્રીજયસુન્દરસૂરિકૃત સન્મતિતર્ક-વિવેચનમાં પળ સિદ્ધસેન દિવાકરજીના મતને અભેદવાદસ્થાપક જ જળાવવામાં આવ્યો છે. મતલબ કે પ્રાચીન કાલથી જ દિવાકરજીની અભેદવાદના સ્થાપક તરીકે પ્રસિદ્ધિ રહી છે અને આજે તો એ બાબતમાં ભાગ્યે જ કોઈને શઙ્કા હશે.

પરન્તુ, આની સામે સિદ્ધસેન દિવાકરજી યુગપદ્વાદના સમર્થક હતા તે માટેનાં સાશ્યો પળ અવલોકનીય છે :

*શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી શ્રીનન્દિસૂત્રની ટીકામાં ત્રણે વાદોના પુરસ્કર્તાઓનાં નામ સૂચવતાં જળાવે છે કે -

“કેચન સિદ્ધસેનાચાર્યાદયો ભળન્તિ । કિમ્ ? યુગપદેકસ્મિન્નેવ કાલે જાનાતિ પશ્યતિ ચેત્યેકઃ કેવલી નત્વન્યઃ નિયમાન્નિયમેન । અન્યે જિનભદ્રગણિ-ક્ષમાશ્રમણપ્રભૃતયઃ ઁકાન્તરિતં જાનાતિ પશ્યતિ ચેત્યેવમુપદિશન્તિ, શ્રુતોપદેશેન યથાશ્રુતાનુગમાનુસારેણેત્યર્થઃ । અન્યે તુ વૃદ્ધાચાર્યા ન નૈવ પૃથક્ પૃથગ્દર્શન-મિચ્છન્તિ જિનવરેન્દ્રસ્ય કેવલિન ઇત્યર્થઃ । કિન્તર્હિ ? યદેવ કેવલજ્ઞાનં તદેવ સે તસ્સ કેવલિનો દર્શનં બ્રુવતે ।”

આમાં સ્પષ્ટપણે શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી ભગવન્તે દિવાકરજીને યુગપદ્વાદી ગણાવ્યા છે, કે જે તેમને અભેદવાદી ગણાવતા શ્રીઅભયદેવસૂરિજીના મતથી જુદી પડતી બાબત છે. ઉપાધ્યાયજી ભગવન્તે જ્ઞાનબિન્દુમાં આ મતભેદનું સમાધાન કરવા પ્રયાસ કર્યો છે કે -

“યતુ યુગપદુપયોગવાદિત્વં સિદ્ધસેનાચાર્યાણાં નન્દિવૃત્તાવુક્તં તદભ્યુ-પગમવાદાભિપ્રાયેણ, ન તુ સ્વતન્ત્રસિદ્ધાન્તાભિપ્રાયેણ, ક્રમાક્રમોપયોગદ્વયપર્યનુયોગા-નન્તરમેવ સ્વપક્ષસ્ય સમ્પતાવુદ્ભાવિતત્વાદિતિ દ્રષ્ટવ્યમ્ ।” (દિવાકરજીએ સન્મતિમાં ક્રમવાદનું ઁખળડન કરવા માટે સૌ પ્રથમ યુગપદ્વાદનું અવલમ્બન લીધું છે, અને ત્યારબાદ ક્રમવાદની સાથે ને સાથે યુગપદ્વાદનું પળ ઁખળડન કરીને

સ્વસમ્મત અભેદવાદની સ્થાપના કરી છે. માટે દિવાકરજીનો પોતાનો પક્ષ તો અભેદવાદ જ છે, પરંતુ એક હૃદ સુધી યુગપદ્વાદ સ્વીકારતા હોવાથી શ્રીનન્દિસૂત્રના ટીકાકારે તેમને યુગપદ્વાદી ગણ્યા છે.)

આ સમાધાન એટલે વિચારણીય જણાય છે કે જો શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી દિવાકરજીને વાસ્તવમાં અભેદવાદના જ સ્થાપક સમજતા હોત તો, અભ્યુપગમવાદના અભિપ્રાયથી પણ યુગપદ્વાદી તરીકે શ્રીસિદ્ધસેનાચાર્યનો ઉલ્લેખ કર્યા પછી, અભેદવાદના સ્થાપક તરીકે વૃદ્ધાચાર્યને ન જ જણાવત. કેમ કે તેમ કરવાથી તો એ નિર્ણીત જ થઈ જાય કે અભેદવાદ શ્રીસિદ્ધસેનાચાર્યનો તો નથી જ.^{૧૭}

વાસ્તવમાં વિશેષાવશ્યકભાષ્ય કે વિશેષ-ળવતિમાં વાદોના પુરસ્કર્તાઓનાં નામ ન હોવા છતાં, એ ગ્રંથોને આધારે જ કેવલજ્ઞાન-દર્શનની ચર્ચા કરતી વચ્ચે શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી વાદપુરસ્કર્તાઓનાં નામ સૌપ્રથમ વચ્ચે ઉલ્લેખે છે, ત્યારે એ નક્કી છે કે તેઓની આ પ્રરૂપણા નિરાધાર તો ન જ હોય. તેઓની પાસે આ માટે કોઈ પ્રબલ શ્રુતપરમ્પરા કે ગુરુપરમ્પરા હોવી જ જોઈએ. અને એમાં પણ જ્યારે શ્રીમલયગિરિજી પણ સ્વકીય નન્દીટીકામાં ત્રણે વાદોના પોષક તરીકે હરિભદ્રસૂરિજીએ જણાવેલા આચાર્યોને જ ઉલ્લેખે છે, ત્યારે ‘દિવાકરજી યુગપદ્વાદી હતા, અભેદવાદી નહીં’ એ મત પુરુષપ્રામાણ્યની રીતે અત્યંત સબલ બની જાય છે.

*શ્રીઅભયદેવસૂરિજીએ મલ્લવાદીજીને યુગપદ્વાદી ગણાવ્યા છે તે પણ આ સંદર્ભે વિચારણીય બને છે. મલ્લવાદીજીના બે ગ્રંથો ઇતિહાસનાં પાને નોંધાયેલ છે : ૧. દ્વાદશારનયચક્ર ૨. સન્મતિટીકા. હવે પण्डित सुखलालजीએ જ્ઞાનબિન્દુપરિશીલનમાં જણાવ્યા મુજબ દ્વાદશારનયચક્રમાં તો કેવલજ્ઞાન-દર્શન સમ્બન્ધે કોઈ ચર્ચા જ નથી. તેથી તેઓની યુગપદ્વાદ-પ્રરૂપણા અંગે બે જ વિકલ્પો સંભવે છે : ૧. મલ્લવાદીએ યુગપદ્વાદનો સ્થાપક ત્રીજો જ ગ્રંથ રચ્યો હોય કે જેનો ઉલ્લેખ અત્યારે આપણી પાસે નથી. ૨. સન્મતિટીકા કે જે અત્યારે અનુપલબ્ધ છે, તેમાં તેઓએ યુગપદ્વાદ પ્રરૂપ્યો હોય. આમાંથી પ્રથમ વિકલ્પ સ્વીકારીને બીજા વિકલ્પને અમાન્ય કરતાં પण्डित सुखलालजी જ્ઞાનબિન્દુ-પરિશીલનમાં જણાવે છે કે “જ્યારે મલ્લવાદી અભેદસમર્થક દિવાકરના ગ્રંથ પર ટીકા લખે ત્યારે એ કેવી રીતે માની શકાય કે તેમણે દિવાકરના

ગ્રન્થની વ્યાખ્યા લખતી વખતે તેમાં તેમના વિરુદ્ધ પોતાનો યુગપત્પક્ષ કોઈક રીતે સ્થાપ્યો હોય ?”

પરન્તુ પण्डितजीनी आ वात वाजबी जणाती नथी. कारण के श्रीसिद्धसेनाचार्यना अभेदवादथी विरुद्ध युगपद्वादनी स्थापना मल्लवादीजी श्रीसिद्धसेनाचार्यना ज ग्रन्थनी टीकामां न करे अेम समजी, मल्लवादीना त्रीजा कौईक ग्रन्थनी कल्पना करवी ते करतां, मल्लवादीजीअे दिवाकरजीने युगपद्वादी ज समजी तेमना ज युगपद्वादनी प्ररूपणा सन्मतिटीकामां करी हशे अेम मानवुं वधारे उचित लागे छे. अने आ मान्यताने समर्थन आपतो अेक पुरावो पण आपणने, श्रीअभयदेवसूरिजी कृत सन्मतिटीकामां सांपडे छे.

श्रीअभयदेवसूरिजीअे सन्मति० - २.१४नी टीकामां, अे गाथानो युगपद्वादी केवो अर्थ करता हता ते जणाव्युं छे - “युगपदुपयोगद्वयवादी ‘अनन्तं दर्शनं प्रज्ञप्तं’मित्यस्यां प्रतिज्ञायां ‘साकारगगहणाहि य णियमऽपरित्तं’ इत्यकारप्रश्लेषात् ... हेतुमभिधत्ते ।” आ उल्लेख परथी स्पष्ट छे के सन्मतितर्कनी युगपद्वादी द्वारा करवामां आवेली कौईक टीका श्रीअभयदेवसूरिजी सामे मौजूद हती. आ टीका बहु ज सम्भव छे के मल्लवादीजीनी ज हती. कारण के अेक तो श्रीअभयदेवसूरिजी गाथा २.१०नी टीकामां मल्लवादीजीने ज युगपद्वादी तरीके ओळखावे छे, अने बीजुं अे के श्रीअभयदेवसूरिजीथी पूर्वे मल्लवादी सिवाय कौईअे सन्मतितर्क पर टीका लख्यानो उल्लेख जाणवामां नथी. सम्भवित छे के प्रस्तुत युगपद्वादपरक व्याख्याने लीधे ज मल्लवादीजीने श्रीअभयदेवसूरिजीअे युगपद्वादी गणी लीधा हौय.

हवे, जो मल्लवादीजीअे सन्मतितर्कनी प्रस्तुत विषयने सम्बन्धित गाथाओनी व्याख्या युगपद्वादपरक करी हौय, तो स्वाभाविक रीते समजी शकाय के तेओ दिवाकरजीने युगपद्वादी ज समजता हशे. दिवाकरजीना मन्तव्य विशेषां उपलब्ध साक्ष्योमां मल्लवादीजीनो अभिप्राय ज सौथी प्राचीन छे, अने अे अभिप्राय श्रीसिद्धसेनाचार्य युगपद्वादी हता अे वातनी तरफदारी करे छे. अे दृष्टिअे ‘सिद्धसेन दिवाकरजी युगपद्वादना स्थापक हता’ अे मत, दिवाकरजी अभेदवादी होवाना मत सामे वधु सबल बने छे. अत्रे ज्ञातव्य छे के श्रीअभयदेवसूरिजीथी पूर्वे कौईअे दिवाकरजीने अभेदवादी गण्या होवानो

ઉલ્લેખ જડતો નથી.

*તર્કશુદ્ધતાની કસોટીમાં પળ અભેદવાદ કરતાં યુગપદ્વાદ વધુ ધરાવે છે. કેમકે -

*

૧. વિ.ભાષ્ય કે વિશેષ-ળવતિમાં અભેદવાદના ખણ્ડન બાદ તેના પરિષ્કારરૂપે યુગપદ્વાદ પ્રરૂપાયો છે. આ વાત સૂચવે છે કે ક્રમવાદ દ્વારા અભેદવાદ પર કરાયેલા આક્ષેપોને સહન કરવાની ક્ષમતા તો યુગપદ્વાદ ધરાવે જ છે.
૨. અભેદવાદનો સ્વીકાર ૧૨ ઉપયોગ, ૪ દર્શન, કેવલદર્શનાવરણ કર્મ જેવી ઘણી ઘણી શાસ્ત્રીય પ્રરૂપણાઓનો છેદ ડાઢ્યા પછી જ થઈ શકે. આની અપેક્ષાએ યુગપદ્વાદે બહુ ઓછી પ્રરૂપણાઓને અમાન્ય કરવાની રહે છે.
૩. વાચક ઉમાસ્વાતિજીએ તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં યુગપદ્વાદ જ પ્રરૂપ્યો છે.^{૧૮}
૪. દિગમ્બર-પરમ્પરા તો પ્રાચીન કાલથી લઈને આજ સુધી એકમાત્ર યુગપદ્વાદ જ સ્વીકારતી આવી છે.^{૧૯}
૫. શાસ્ત્રબલના સહારે યુગપદ્વાદનું ખણ્ડન કરવા છતાં શ્રીજિનભદ્રગણ અને તત્ત્વાર્થ-ટીકાકાર શ્રીસિદ્ધસેનગણિ જણાવે છે કે યુગપદ્વાદનો સ્વીકાર કરવામાં અમને વાંધો નથી, પરંતુ એને પ્રમાણિત કરનારું શાસ્ત્રવચન અમે નથી જોતા અને એથી અમે એનો સ્વીકાર નથી કરતા.^{૨૦} સ્પષ્ટ છે કે યુગપદ્વાદની તર્કશુદ્ધતા તરફ જ તેઓનો ઇશારો છે. આની સામે અભેદવાદ તર્કબલ અને શાસ્ત્રબલ બન્ને રીતે નિર્બલ છે.
૬. જોવું અને જાણવું એ બન્ને ક્રિયા એક જ છે એવી અભેદવાદીની વાત પળ બુદ્ધિસંગત નથી. એના કરતાં કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનનાં આવારક કર્મોનો ક્ષય જેમ સાથે થાય છે, તેમ એ ક્ષયથી જન્ય કેવલજ્ઞાન-દર્શનની ઉત્પત્તિ પળ સાથે જ થાય તેવું યુગપદ્વાદીનું મન્તવ્ય વધુ બુદ્ધિગ્રાહ્ય છે.

આમ જો અભેદવાદની અપેક્ષાએ યુગપદ્વાદ વધુ તર્કપૂત હોય તો મહાન તાર્કિકાચાર્ય સિદ્ધસેન દિવાકરજી શા માટે યુગપદ્વાદને છોડીને અભેદવાદ સ્વીકારે ?

*આ બાબતમાં સૌથી મહત્ત્વની ગણાય તેવી સાક્ષી એ છે કે વિશેષ-
ણવતિ કે વિ.ભાષ્યમાં उल्लिखित अभेदवादी दलीलोमांથી મહત્ત્વપૂર્ણ એક
પણ દલીલ સન્મતિતર્કમાં શ્રીસિદ્ધસેનાચાર્યના કેવલજ્ઞાન-દર્શન અંગેના સ્વવક્તવ્યમાં
પ્રાયઃ નિર્દિષ્ટ નથી. કિન્તુ યુગપદ્વાદની એકથી વધુ દલીલો શબ્દશઃ સન્મતિમાં
કર્તાની સ્વમાન્યતા તરીકે દેખાય છે.^{૨૧} તો આ જ વાત સન્મતિકારના અભેદવાદી
ન હોવાના પ્રમાણમાં પૂરતી નથી ?

જો કે શ્રીઅભયદેવસૂરિજી, મલધારી શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિજી, ઉપાધ્યાય
શ્રીયશોવિજયજી જેવા બહુશ્રુત ભગવન્તો વગર જવાબદારીએ તો દિવાકરજીને
અભેદવાદી ન જ જણાવે. પણ પ્રશ્ન એ છે કે એકાધિક સાક્ષ્યો દિવાકરજીના
યુગપદ્વાદી હોવાનું સમર્થન કેમ કરે છે ? સન્મતિકારનાં મન્તવ્યો વિશે શ્રીહરિ-
ભદ્રસૂરિજી અને શ્રીઅભયદેવસૂરિજી, મલયગિરિજી અને મલધારીજીના અભિપ્રાયોમાં
પરસ્પર આટલી વિસંગતિ શા માટે ? સન્મતિકારનાં પોતાનાં જ વચનોમાંથી આ
વિસંગતિનું નિરાકરણ શોધવા આપણે પ્રયત્ન કરીશું.

સન્મતિતર્ક સિવાય સિદ્ધસેન દિવાકરજીએ કેવલજ્ઞાન-દર્શન અંગેનું
પોતાનું મન્તવ્ય રજૂ કર્યું હોય, એવું સમ્પ્રાપ્ત એકમાત્ર સ્થાન, અનેક સ્થળે ઉદ્ધૃત
નીચેનું પદ્ય છે :

“एवं कल्पितभेदमप्रतिहतं सर्वज्ञतालाञ्छनं,
सर्वेषां तमसां निहन्तु जगतामालोकनं शाश्वतम् ।
नित्यं पश्यति बुध्यते च युगपद् नानाविधानि प्रभो!,
स्थित्युत्पत्तिविनाशवन्ति विमलद्रव्याणि ते केवलम् ॥”

(આમ જેના ભેદો કલ્પિત કરાયા છે તેવો, પ્રતિઘાતથી રહિત, સઘઘ્ઘંયે
અજ્ઞાનાન્ધકારને ડલેલી નાખનાર, સમગ્ર વિશ્વમાં પ્રકાશ પાથરનાર, ત્રિકાલગામી
અને સર્વજ્ઞતાના ચિહ્નરૂપ એવો આપણે કેવલબોધ અવિરતપણે અનેક પ્રકારનાં
અને ઉત્પત્તિ-વિનાશ-ધ્રૌવ્યથી યુક્ત શુદ્ધ દ્રવ્યોને એકસાથે જુએ છે અને
જાણે છે.)

હવે આમાં જે ‘કલ્પિતભેદ’ શબ્દ છે, તે જોડેને વિદ્વાનો, શ્રીસિદ્ધસેનાચાર્ય

केवलज्ञान-दर्शनमां काल्पनिक भेद अने वास्तविक अभेद मानता हता अेम आग्रहपूर्वक समजावे छे. खबर नहीं केम, पण आवुं तात्पर्य आ श्लोकनुं देखाडनारा 'नित्यं पश्यति बुध्यते च युगपद्' आ अंशने नजरअंदाज करता हशे ? जो आ पद्यना रचयिता खरेखर अभेदवादी ज होत तो, तेओ कदी पण 'पश्यति' अने 'बुध्यते' अेम बे क्रिया न देखाडत. कारण के अभेदवादमां 'जोवुं' अने 'जाणवुं' जुदुं छे ज नहि. ज्यारे अहीं तो स्पष्ट कहे छे - "नित्यं युगपत् पश्यति बुध्यते च." तो आ युगपद्वाद ज छे के बीजुं कई ? 'पश्यति' अने 'बुध्यते' ने 'युगपत्'- अेक साथे कहेनाराने, इच्छीअे के ना इच्छीअे, पण युगपद्वादी ज गणवा पडे, अभेदवादी नहीं.

परन्तु दिवाकरजीने युगपद्वादी गणी लीधा पछी प्रश्न तो रहे ज छे के युगपद्वादमां केवलज्ञान अने केवलदर्शन वच्चे वास्तविक भेद छे, काल्पनिक नहीं. ज्यारे अहीं तो 'कल्पितभेदं केवलम्' आवुं कह्युं छे. आम केम ? वास्तवमां श्रीसिद्धसेनाचार्यना मन्तव्यनुं खरुं हार्द अहीं ज प्रगट थाय छे. पण ते समजवा माटे आपणे अे वातने ध्यान पर लेवी पडशे के युगपद्वाद श्रीसिद्धसेनाचार्यना काळथी घणा पहेलां ज प्रस्थापित थई चूक्यो हतो. वाचक उमास्वातिजी जे सहजताथी अेक ज वाक्यमां युगपद्वाद मुजबनी उपयोग-व्यवस्था वर्णवे छे^{२९}, ते जोतां युगपद्वाद त्यारे व्यापक प्रचार-प्रसारमां हशे ते सहज समजी शकाय छे.

हवे अे काल के ज्यारे मनुष्यनी तत्त्वजिज्ञासा अत्यन्त प्रदीप्त थई उठी हती, प्रमेय अने तेना रहस्यनी खोज पूरजोशमां चालु हती, दार्शनिक विचारधाराओनी आपसी मूठभेड प्रबल बनी हती, फक्त शास्त्रवाक्योना सहारे थती विचारणानुं स्थान तर्क अने बुद्धिनी कसोटीअे लेवा मांड्युं हतुं अने अे रीते दर्शनोनुं तथा अेनी मान्यताओनुं निश्चित माळखुं घडातुं आवतुं हतुं त्यारे; क्रमवादनी तार्किक परिष्कृत विचारणाअे जेम युगपद्वाद जन्माव्यो, तेम स्वयं युगपद्वाद पण कोईने परिष्करणीय लागे तेम थवुं अनिवार्य हतुं. युगपद्वादना उद्भव पछी सैकाओ वीत्ये जन्मेली अने अे सैकाओमां विकसेला तत्त्वज्ञानने पचावी चूकेली श्रीसिद्धसेनाचार्य जेवी मूलगामी दृष्टि धरावती तार्किक प्रतिभाने अेने संमार्जित-विकसित-सम्पूर्ण करवानुं मन न थाय तो ज नवाई !

દિવાકરજીએ જોયું હશે કે શાસ્ત્રીય ક્રમવાદની સામે તાર્કિક બલ પર અસ્તિત્વમાં આવેલો યુગપદ્વાદ સ્વયં તાર્કિક દૃષ્ટિએ શુદ્ધીકરણની શક્યતા ધરાવે છે. એમાં એક તરફ ‘જુગવં દો નસ્થિ ડવઓગા’ એ શાસ્ત્રવચનની અસંગતિની સમસ્યા તો ઊભી જ છે. તો બીજી તરફ અનુભવની ઓરણ પર પળ એ થોડોક નબલો ઠરે છે. કેમ કે કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન એકસાથે વર્તતા હોવા છતાં, જેમ ભિન્ન સ્વરૂપ ધરાવતા હોવાથી પરસ્પર સર્વથા અભિન્ન નથી, તેમ એકબીજાથી સાપેક્ષપણે વર્તતા હોવાથી સર્વથા ભિન્ન પળ નથી. એક ઉદાહરણ જોડાએ. આપણે જ્યારે આંખથી જોઈએ છીએ ત્યારે બન્ને આંખોની જોવાની ક્રિયા સ્વતન્ત્ર અને ભિન્ન જ હોય છે. બે આંખોની જોવાની ક્રિયા એક જ છે એવું તો કોઈ પળ બુદ્ધિમાન વ્યક્તિ ન કહે. વઢી, બન્ને આંખથી મનને મઢતી માહિતી પળ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. જમણી આંખ જે કોણથી વસ્તુને જુએ છે, ડાબી આંખનો કોણ તેનાથી લગભગ ૩° અંશ જેટલો તફાવત ધરાવતો હોય છે. છતાં પળ મન એ બન્ને માહિતીને મૂલવીને એક જ દૃશ્ય માનસિક પટ પર ઉપસાવે છે, કારણ કે મનની ચક્ષુ દ્વારા બોધ કરવાની શક્તિ તો એક જ છે. તે એક જ શક્તિ બન્ને આંખો દ્વારા બોધ પ્રવર્તાવે છે, માટે બે આંખોના બે બોધ નથી પ્રવર્તતા. ટૂંકમાં, શક્તિ એક, બોધ એક, પળ શક્તિથી જન્ય બોધ માટેની ક્રિયા બે. મતલબ કે ક્રિયાગત ભેદ, પળ ક્રિયાઓનો બોધતઃ અને શક્તિતઃ અભેદ.

હવે આ જ વાત કેવલબોધમાં લાગુ પાડીએ તો કેવલજ્ઞાનશક્તિ તો સ્વરૂપતઃ એક જ છે, પળ એ શક્તિ કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન જેવી બે આંખો દ્વારા પ્રવર્તે છે. વઢી, બન્ને બોધક્રિયાઓ તો અલગ અલગ જ છે, પળ એ બન્ને ક્રિયાઓથી જન્ય બોધ તો એક જ સર્જાય છે. અર્થાત્ બોધક્રિયા (–કેવલજ્ઞાન) અને અવલોકનક્રિયા (–કેવલદર્શન) પરસ્પર સ્વતન્ત્ર હોવા છતાં, બોધતઃ અને શક્તિતઃ^{૨૩} અભિન્ન રહે છે. આ થયો ભેદાભેદવાદ.^{૨૪}

યુગપદ્વાદ કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનને સમાનકાલીન ગળવા છતાં બન્નેને સર્વથા ભિન્ન ગળે છે. જ્યારે સિદ્ધસેનાચાર્યે પ્રરૂપેલું એનું જ પરિષ્કૃત સ્વરૂપ ભેદાભેદવાદ બન્નેને કાલતઃ, બોધતઃ અને શક્તિતઃ અભિન્ન ગળે છે અને સ્વરૂપતઃ ભિન્ન ગળે છે. અને માટે જ દિવાકરજી ‘કલ્પિતભેદ’થી બન્ને વચ્ચે

અભેદ પળ જણાવે છે અને ‘પશ્યતિ બુધ્યતે ચ યુગપત્’થી બન્નેની એકસાથે પ્રવૃત્તિ દર્શાવવા દ્વારા બન્નેનો ભેદ પળ જણાવે છે.

સન્મતિટીકાકાર જ્યારે શ્રીસિદ્ધાસેનાચાર્યને અભેદવાદી જણાવે છે ત્યારે તેમના મનમાં તો ઉપર દર્શાવેલો ભેદાભેદવાદ જ છે —

“ભિન્નાવરણત્વાદેવ ચ શ્રુતાવધિવન્નૈકત્વમેકાન્તતો જ્ઞાન-દર્શનયોરેકદો-
ભયાભ્યુપગમવાદેનૈવ ।” - ૨.૫ ટીકા

“સામાન્યવિશેષજ્ઞેયસંસ્પર્શી ઉભયૈકસ્વભાવ એવાડયં કેવલિપ્રત્યયઃ ।”
- ૨.૧૧ ટીકા

“અતો ભિન્ને એવ કેવલજ્ઞાનદર્શને, ન ચાડ્યન્તં તયોર્ભેદ એવ -
કેવલાન્તર્ભૂતત્વેન તયોરભેદાત્, ન ચૈવમભેદાદ્વૈતમેવ - સૂત્રયુક્તિવિરોધાત્ ।” -
૨.૨૦ ટીકા

“કેવલયોરપ્યેતન્માત્રેણૈવ વિશેષઃ, એકાન્તભેદાભેદપક્ષે તત્સ્વભાવયોઃ
પૂર્વોક્તદોષપ્રસંગાદ્ ।” - ૨.૨૧ ટીકા

“તતો યુગપજ્ઞાનદર્શનોપયોગદ્વયાત્મકૈકોપયોગરૂપઃ કેવલાવબોધોઽભ્યુપ-
ગન્તવ્ય ઇતિ સૂરેરભિપ્રાયઃ ।” - ૨.૩૦ ટીકા

મુશ્કેલી ફક્ત ત્યાં જ છે કે શ્રીઅભયદેવસૂરિજીએ આ ભેદાભેદવાદને જ ‘અભેદવાદ’ એવું નામ આપ્યું છે. આ નામ આપતી વખતે તેઓએ એ ધ્યાન પર નથી લીધું લાગતું કે દિવાકરજીની વિચારધારાથી જુદી વિચારધારા ધરાવનારો અન્ય એક મત, કે જે વિ.ભાષ્ય અને વિશેષ-ળવતિ જેવા ગ્રન્થોમાં કેવલદર્શનનો કે તેની કેવલજ્ઞાનથી જુદી સત્તાનો નિષેધ કરનારા મત તરીકે વ્યાર્ણિત છે, તે પળ ‘અભેદવાદ’ તરીકે ઓઢ્ઢાયા છે. જો કે બની શકે કે આ અન્ય મત શ્રીઅભયદેવસૂરિજીના કાલ સુધીમાં ‘અભેદવાદ’ એવું વિધિવત્ નામ ન પળ પામ્યો હોય, તેથી તેમણે શ્રીસિદ્ધાસેનાચાર્યના મન્તવ્યને ‘અભેદવાદ’ તરીકે ઓઢ્ઢાવ્યું હોય; પળ પાછઢના જૈન વિદ્વાનોએ ઉતાવઢમાં જ, બન્નેનું ‘અભેદવાદ’ એવું એકસરખું નામ જોડને, વિશેષ-ળવતિમાં વર્ણિત અભેદવાદને દિવાકરજીનું મન્તવ્ય જ ગળી લીધું હોય એમ બને. દિવાકરજીને થયેલો કદાચ આ મોટામાં મોટો અન્યાય હશે.

વિશેષ-ળવતિનો અભેદવાદ વાસ્તવમાં દર્શનસમુચ્છેદવાદ છે^{૨૫}. આ મત એ ધારણા પર રચાયો છે કે સર્વદ્રવ્યોમાં રહેલા મહાસામાન્યને જોનારું કેવલદર્શન છે. અને તેના સિવાયના સર્વ ધર્મોને જાણનારું કેવલજ્ઞાન છે.^{૨૬} આ ધારણા પ્રમાણે કેવલદર્શન, કેવલજ્ઞાનની અપેક્ષાએ અત્યંત પરિમિત વિષયક્ષેત્ર ધરાવનારું બને છે. અને તેથી, સઘઘ્યાયે ધર્મોને કેવલજ્ઞાન જાણે છે તો મહાસામાન્યને પણ જાણશે જ એવા તર્કના બળે, કેવલદર્શનના અસ્તિત્વનો નિષેધ કે તેનો કેવલજ્ઞાનમાં અન્તર્ભાવ શક્ય બને છે. ટૂંકમાં, આ મત કેવલજ્ઞાન-દર્શનનો સર્વથા અભેદ સ્વીકારે છે, અને એ માટે એનું તમામ ધ્યાન કેવલદર્શનની સ્વતન્ત્ર સત્તાના ઇન્કાર પર કેન્દ્રિત છે.

આ રીતે કેવલદર્શનનો ઉચ્છેદ કરવો એ કંઈ વાદી સિદ્ધસેન દિવાકરજીનું મન્તવ્ય નથી. આ વાતનો સૌથી મોટો પુરાવો એ છે કે દર્શન-સમુચ્છેદવાદીઓ તરફથી કેવલજ્ઞાન-દર્શનના ઐક્યને સમજવા જે મતિજ્ઞાન-ચક્ષુર્દર્શનનું દૃષ્ટાન્ત આપવામાં આવતું હતું, અને એ દૃષ્ટાન્ત દ્વારા એક જ ઉપયોગનાં બે નામ છે એવું સાબિત કરવામાં આવતું હતું, તે વિશેષ-ળવતિમાં ઉલ્લિખિત દૃષ્ટાન્ત, થોડાક શાબ્દિક ફેરફાર સાથે સન્મતિતર્કમાં પૂર્વપક્ષ તરીકે જોવા મળે છે, અને ત્યાં એ રીતે બન્ને વચ્ચે સર્વથા અભેદ છે એ વાતને ઓટી સાબિત કરી, જ્ઞાન-દર્શન વચ્ચે સ્વભાવતઃ ભેદ દેખાડવામાં આવ્યો છે.-

“મઙ્ગાણાણત્થંતરભૂયસ્સ વિ ચક્ખુદંસણસ્સેહ ।

જહ દંસણોવયારો જુત્તો તહ કેવલસ્સાવિ ॥” - વિ.ળ. ૨૧૨

“દંસણમોગ્ગહમેત્તં ઘડોત્તિ ણિવ્વણ્ણણા હવહ્ નાણં ।

જહ્ એત્થ કેવલાણ વિ વિસેસણં એત્તિયં ચેવ ॥”

“જહ્ ઓગ્ગહમેત્તં દંસણં તિ મન્નસિ....” સન્મતિ ૨.૨૩

વાસ્તવમાં બન્ને અભેદવાદના શબ્દો સરખા હોવા છતાં, [“નાણં તિ દંસણં તિ ય એક્કં ચિય કેવલ તસ્સ” (-વિ.ળ. ૧૯૭) “તમ્હા તં નાણં દંસણં ચ અવિસેસઓ સિદ્ધં” (-સન્મતિ. ૨.૩૦)], આ બન્ને વચ્ચે પાયાનો તફાવત એ છે કે દર્શનસમુચ્છેદાત્મક અભેદવાદ કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનનું સર્વથા ઐક્ય સ્વીકારે છે, જ્યારે દિવાકરજીનો ભેદાભેદવાદ બન્નેને સ્વભાવતઃ ક્રિયારૂપે ભિન્ન માનીને, એક જ બોધના કારક તરીકે અને એક જ શક્તિના સ્વરૂપ

તરીકે અભિન્ન ગણે છે. માટે દર્શનસમુચ્છેદવાદમાં કેવલજ્ઞાન એ જ કેવલદર્શન છે, જ્યારે ભેદાભેદવાદમાં એક જ કેવલબોધનાં કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન એમ બે ક્રિયાત્મક સ્વરૂપો છે. આટઆટલી ભિન્નતા હોવા છતાં, ફક્ત નામની સમાનતાને લીધે બન્ને વાદોને એક ગણી લેવામાં આવ્યા છે તે ધ્રુવે ધ્રુવ નવાઈ ગણાય !

જો કે આવી ધારણા બંધાઈ તે માટે પ્રત્યક્ષ નહીં તો પરોક્ષ રીતે સ્વયં શ્રીઅભયદેવસૂરિજીને જવાબદાર ગણી શકાય. કારણ કે તેમના સમયમાં પ્રચલિત ત્રણ વાદો- ક્રમવાદ, યુગપદ્વાદ અને અભેદવાદમાંથી ક્રમવાદ અને યુગપદ્વાદના વિરોધમાં શ્રીસિદ્ધસેનાચાર્યનું મન્તવ્ય રજૂ કરતી વચ્ચે તેમણે કરવી જોઈતી એ સ્પષ્ટતા ન કરી કે આ મન્તવ્ય એ બે વાદોની જેમ ત્રીજા વાદથી પણ જુદું છે. સન્મતિમાં અને તેની ટીકામાં અભેદવાદનું ખણ્ડન હોવા છતાં, શબ્દશઃ આ સ્પષ્ટતા વગર તો દિવાકરજીનું મન્તવ્ય બાકી રહેલો ત્રીજો વાદ જ ગણાઈ જાય એ તદ્દન સ્વાભાવિક હતું. એમાં પણ જ્યારે એ બાકી રહેલો વાદ અને દિવાકરજીનું મન્તવ્ય સરખું અભિધાન પામ્યા ત્યારે તો એ ધારણા સુદૃઢ થવામાં કશું જ બાકી ન રહ્યું.

હવે પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે સન્મતિટીકાકાર શ્રીઅભયદેવસૂરિજીએ સિદ્ધસેન દિવાકરજીના નિજી મન્તવ્ય તરીકે વર્ણવેલો આ ભેદાભેદવાદ પ્રચલિત ત્રણ વાદોથી જુદો સ્વતન્ત્ર ચોથો વાદ જ છે ? કે એ ત્રણ વાદોમાં જ એનો અન્તર્ભાવ શક્ય છે ? આ સન્દર્ભે આમ વિચારી શકાય -

કોઈ પણ બે પદાર્થ વચ્ચે ભેદક પરિબલો મુખ્યત્વે ચાર હોય છે : ૧. ઉપાદાનદ્રવ્ય ૨. ક્ષેત્ર ૩. કાલ ૪. સ્વરૂપ (આ ચારેની વિવક્ષા અનેક પ્રકારે થઈ શકે). હવે અત્રે કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન ધરાવનારો જીવ એક જ હોય છે. એટલે દ્રવ્ય કે ક્ષેત્રથી તો એમાં ભેદ-અભેદનો વિચાર કરવાનો રહેતો નથી. બાકી રહેતા કાલ અને સ્વરૂપ સમ્બન્ધે ત્રણ મત છે : ૧. સ્વરૂપ અને કાલ બન્નેથી ભેદ - ક્રમવાદ. ૨. સ્વરૂપથી ભેદ, પણ કાલથી અભેદ - યુગપદ્વાદ ૩. સ્વરૂપ અને કાલ બન્નેથી અભેદ - અભેદવાદ. આ સિવાયનો ચોથો વિકલ્પ - કાલથી ભેદ, પણ સ્વરૂપથી અભેદ એવું તો ભેદાભેદવાદ માનતો નથી. તેથી પૂર્વોક્ત ત્રણ વિકલ્પમાંથી જ કોઈક વિકલ્પમાં એનો

સમાવેશ કરવો પડે. અને તે યુગપદ્વાદમાં જ શક્ય છે. કારણ કે યુગપદ્વાદનું મુખ્ય અવલમ્બન - કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનનો એક સાથે ઉપયોગ ભેદાભેદવાદને પળ માન્ય છે. શ્રીમલ્લવાદીજી, શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી, શ્રીમલયગિરિજી વ. આ જ કારણસર શ્રીસિદ્ધસેનાચાર્યને યુગપદ્વાદી ગણે છે.

પળ ભેદાભેદવાદ યુગપદ્વાદની જેમ કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનને પરસ્પરથી નિરપેક્ષ સ્વતન્ત્ર ઉપયોગો નથી ગણતો. કેમ કે એકસાથે પ્રવર્તનારા બે સ્વતન્ત્ર ઉપયોગો એકસાથે બે સ્વતન્ત્ર બોધને જન્માવે. અને આત્માની તથા-સ્વભાવતા એકસાથે એક જ બોધમાં વર્તવાની છે. આ સ્વભાવ ‘સવ્વસ્સ કેવલિસ્સા જુગવં દો નત્થિ ઉવઓગા’માં જણાવ્યા મુજબ કેવલિ અવસ્થામાં પળ નિવૃત્ત નથી થતો. માટે પૂર્વે જણાવ્યું તેમ ભેદાભેદવાદ, ‘આંખથી જોવાની શક્તિ એક, તજ્જન્ય જોવાની ક્રિયા બે આંખની બે, અને એ બે ક્રિયાઓથી દેખાતું દૃશ્ય પાછું એક - એની જેમ, કેવલજ્ઞાનશક્તિ એક, એ શક્તિનાં ક્રિયાત્મક સ્વરૂપો કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન એમ બે(કે જે પરસ્પર સાપેક્ષ છે; કેમ કે જે દ્રવ્ય-પર્યાયોને સામાન્યપણે કેવલદર્શન જુએ છે, તે જ દ્રવ્ય-પર્યાયોને વિશેષપણે કેવલજ્ઞાન જાણે છે), અને એ ઉભય ક્રિયાથી જનમનારો પરિપૂર્ણ કેવલબોધ એક’ એવું સ્વીકારે છે. મતલબ કે ભેદાભેદવાદ કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનને એક જ કેવલબોધના ઘટકરૂપમાં અભિન્ન ગણે છે. અને તેથી જ શ્રીઅભયદેવસૂરિજી કે ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી શ્રીસિદ્ધસેનાચાર્યને ‘અભેદવાદી’ તરીકે ઓઢાવે છે. આ રીતે વિચારીએ તો ભેદાભેદવાદને અભેદવાદ અને યુગપદ્વાદ બન્નેને વ્યાપીને રહેલો સ્વતન્ત્ર ચોથો વાદ ગણી શકાય. પળ એમ ગણતી વચ્ચે ધ્યાનમાં રાખવા જેવી વાત એ છે કે ભેદાભેદવાદ યુગપદ્વાદનો વિરોધી નથી, કારણ કે તેની પોતાની આધારભૂમિ જ યુગપદ્વાદ છે. જો કે સન્મતિટીકામાં શ્રીઅભયદેવસૂરિજીએ તેને યુગપદ્વાદના વિરોધી તરીકે વર્ણવ્યો છે, તેના દ્વારા યુગપદ્વાદનું ચ્વળડન પળ દેખાડ્યું છે, પળ તે યોગ્ય છે કે નહીં તે આપણે સન્મતિતર્કગત પ્રસ્તુત વિષયને સમ્બન્ધિત ચર્ચા દ્વારા અવલોકીશું. આ ચર્ચા દરમ્યાન આપણે સૌપ્રથમ દરેક ગાથાનો સંક્ષેપમાં ટીકાકાર ભગવન્તે કરેલો અર્થ જોઈશું અને ત્યારબાદ જરૂર જણાશે ત્યાં એ અર્થ પર વિચાર-વિમર્શ કરીશું.

સન્મતિતર્કગત કેવલચર્ચા (ક્રમવાદ-ભેદાભેદવાદ)

મળપજ્જવણાણંતો, ણાણસ્સ ય દરિસણસ્સ ય વિસેસો ।

કેવલણાણં પુણ, દંસણં તિ ણાણં તિ ય સમાણં ॥૨.૩॥

ટી. - મનઃપર્યવજ્ઞાન સુધી જ (અર્થાત્ મત્યાદિ ચાર જ્ઞાન અને ચક્ષુઃ વગેરે ત્રણ દર્શનમાં) જ્ઞાન અને દર્શન વચ્ચે વિશેષ- વિશ્લેષ-ક્રમિકતા હોય છે. પણ જે કેવલબોધ છે, તદાત્મક કેવલદર્શન અને કેવલજ્ઞાન સમાનકાલીન જ હોય છે. જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ અને તાપ સાથે જ વરસે છે તેમ કેવલી જ્યારે જાણે છે ત્યારે જ જુએ છે (એવો આચાર્યનો અભિપ્રાય છે).

વિ. - કેટલાક વિવેચકો આ ગાથાના અર્થમાં એક સ્પષ્ટતા કરતા હોય છે કે “શ્રીસિદ્ધસેનાચાર્ય વાસ્તવમાં તો અભેદવાદી જ છે, તેથી ‘સમાણં’નો ‘સમાનકાલીન’ એવો અર્થ આપાતતઃ જ સમજવો જોઈએ. કારણ કે એનો સાચો અર્થ તો ‘કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન એક જ છે’ એવો છે.”

પણ આપણે ઉપર જોયું તેમ શ્રીસિદ્ધસેનાચાર્ય અભેદવાદી નહીં, પણ ભેદાભેદવાદી છે. અને ભેદાભેદવાદમાં તો કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન સમાનકાલીન જ છે. તેથી ટીકાકાર ભગવન્તે કરેલો અર્થ આપાતતઃ નહીં, પણ વાસ્તવિક જ સમજવો જોઈએ.

કેઙ્ઠ ભણંતિ ‘જઙ્ઠયા જાણઙ્ઠ તઙ્ઠયા ણ પાસઙ્ઠ જિણો’ ત્તિ ।

સુત્તમવલંબમાણા તિત્થયરાસાયણાઽશીરૂ ॥૨.૪॥

ટિ. - સૂત્રમાત્રને વઢગી રહેનારા અને તીર્થકરોની આશાતનાથી ન ડરનારા કેટલાક આચાર્યો ‘જ્યારે કેવલી જાણે છે ત્યારે જોતા નથી’ (અર્થાત્ કેવલી ભગવન્તને કેવલજ્ઞાન વચ્ચે કેવલદર્શનનો ઉપયોગ હોતો નથી.) એમ કહે છે.

વિ. - આમાં ક્રમવાદનું ઘટન કરવા માટે ક્રમવાદીઓનું મનતવ્ય રજૂ કરવામાં આવ્યું છે.

કેવલણાણાવરણક્ખયજાયં કેવલં જહા ણાણં ।

તહ દંસણં પિ જુજ્ઞઙ્ઠ ણિયઆવરણક્ખયસ્સંતે ॥૨.૫॥

ટી. - કેવલજ્ઞાનાવરણનો ક્ષય થાય એટલે જેમ કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન

થાય, તેમ પોતાના આવરણનો ક્ષય થયે છે તે કેવલદર્શન પળ ઉત્પન્ન થાય જ.

સાથે વર્તવા છતાંય બન્ને વચ્ચે સર્વથા અભેદ નથી, કારણ કે બન્નેના આવરણ જુદાં હતાં. પળ કાલની અપેક્ષાએ બન્ને વચ્ચે અભેદ છે.

વિ. - આ ગાથાથી ક્રમવાદનું ચ્વળડન પ્રારમ્ભાય છે. ટીકાકાર ભગવન્તે છેલ્લે જે ચોચવટ કરી છે તે શ્રીસિદ્ધસેનાચાર્યને અભેદવાદી ગણનારાઓએ ચ્વસ લક્ષ્યમાં લેવાજેવી છે.

ભણ્ણઙ્ઞ ચ્વીણાવરણે, જહ મઙ્ગણાં જિણે ણ સંભવઙ્ઞ ।

તહ ચ્વીણાવરણિજ્જે, વિસેસઓ દંસણં ણત્થિ ॥૨.૬॥

ટી. - (પૂર્વે જણાવ્યું તેમ ક્રમિકતા મત્યાદિ જ્ઞાનો સાથે નિયત છે. માટે) જેમ આવરણનો ક્ષય થાય એટલે મતિજ્ઞાન કેવલજ્ઞાનીને નથી હોતું, તેમ આવરણની ક્ષીણતા થયે છે તે કેવલજ્ઞાનથી પૃથગ્ કેવલદર્શન પળ ન હોય.

વિ. - ‘ભણ્ણઙ્ઞ’થી કોઙ્ક સ્પષ્ટતા થઈ રહી છે એવો સઢ્ઢેત મઢ્ઢે છે. તે એ છે કે પૂર્વેની ગાથામાં જણાવ્યા મુજબ સ્વાવરણનો ક્ષય થયે છે તે કેવલદર્શનની ઉત્પત્તિ થાય તે વાત તો ક્રમવાદીને પળ માન્ય જ છે. પળ તે કેવલજ્ઞાનથી કેવલદર્શનના ઉપયોગને ભિન્નકાલીન ગણે છે. તે વાત બરાબર નથી તે જણાવવા ભેદાભેદવાદી ઉપરની ગાથા રજૂ કરે છે.

સુત્તમ્મિ ચેવ ‘સાઙ્ગ અપજ્જવસિયં’તિ કેવલં વુત્તં ।

સુત્તાસાયણભીરુહિ તં ચ દઢ્ઢ્વયં હોઙ્ગ ॥૨.૭॥

સંતમ્મિ કેવલે દંસણમ્મિ ણાણસ્સ સંભવો નત્થિ ।

કેવલણાણમ્મિ ય દંસણસ્સ તમ્હા સણિહણાઙ્ગ ॥૨.૮॥

ટી. - આગમમાં જ કેવલને (અર્થાત્ કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનને) સાદિ-અનન્ત કહેવામાં આવ્યું છે. માટે સૂત્રની આશાતનાથી ડરનારા (ક્રમવાદી) આચાર્યોએ તે પળ ધ્યાન પર લેવા જેવું છે. (કારણ કે ક્રમવાદમાં તો) કેવલદર્શન વચ્ચે કેવલજ્ઞાનનો સમ્ભવ નથી અને કેવલજ્ઞાન વચ્ચે કેવલદર્શનનો સમ્ભવ નથી. માટે બન્ને સાન્ત બને છે. (અર્થાત્ આ રીતે ક્રમવાદમાં પળ કેવલજ્ઞાન-દર્શનની અનન્તતા પ્રતિપાદિત કરનારા સૂત્ર સાથે વિરોધ જ આવે છે.)

વિ. - આ બન્ને ગાથાઓમાં દર્શાવેલો ભાવ ધરાવતી ગાથાઓ વિશેષ-ગવતિમાં અનુક્રમે ૨૨૪ અને ૨૪૮ ક્રમાંકે જોવા મળે છે.

દંસણણાવારણક્ષ્વણ સમાણમ્મિ કસ્સ પુવ્વઅરં ।

હોજ્જ સમં ઉપ્પાઓ હંદિ દુણ્ણથિ ઉવઓગા ॥૨.૧॥

ટી. - દર્શનાવરણ અને જ્ઞાનાવરણ બન્નેનો ક્ષય સમાનકાલીન હોવાથી કોનો પહેલાં ઉત્પાદ માનશો ? (મતલબ કે પહેલાં કેવલજ્ઞાન પ્રગટે કે કેવલદર્શન ? તેમાં કોઈ નિયામક નથી. માટે) બન્નેનો સાથે ઉત્પાદ થાય છે એમ માનવું જોઈએ. (આમ યુગપદ્વાદીએ કહે છે તે અભેદવાદી આચાર્ય સ્વમન્તવ્ય દર્શાવતાં કહે છે કે) પણ એક સાથે બે ઉપયોગ હોતા નથી.

વિ. - ટીકાકાર ભગવન્તના મતે આ ગાથાથી સિદ્ધસેન દિવાકરજીના સ્વપક્ષ અભેદવાદ(-ભેદાભેદવાદ)ની સ્થાપના થઈ છે. અર્થાત્ અત્યાર સુધી આચાર્યે યુગપદ્વાદનું અવલમ્બન લઈને ક્રમવાદનું ખણ્ડન કર્યું અને હવે તેઓ સ્વપક્ષ તરીકે ભેદાભેદવાદ સ્થાપી ક્રમવાદ-યુગપદ્વાદ બન્નેનું એકસાથે ખણ્ડન કરે છે. ટીકાકાર ભગવન્તની આ માન્યતાનો આધાર “હંદિ દુણ્ણથિ ઉવઓગા” એ પડ્ધિ છે કે જે ભેદાભેદવાદી આચાર્ય તરફથી બોલાતી હોવાનું તેઓએ દર્શાવ્યું છે. આ પરત્વે કેટલીક સમસ્યાઓ -

૧. હજુ આચાર્યે સ્વસમ્મત પક્ષ તરીકે ભેદાભેદવાદની સ્થાપના જ ન કરી હોય, ભેદાભેદવાદનું મન્તવ્ય જ સમજાવ્યું ન હોય અને એક ગાથાની ચોથી લીટીમાં ભેદાભેદવાદને પકડી યુગપદ્વાદનું ખણ્ડન અચાનક જ ચાલુ કરી દે એમ બનવું શક્ય ધરું ?
૨. આચાર્યે અત્યાર સુધી યુગપદ્વાદનું અવલમ્બન ક્રમવાદના ખણ્ડન માટે લીધું એવું આનું તાત્પર્ય સમજાય. પરન્તુ ક્રમવાદનું ખણ્ડન જે દલીલોથી અત્યાર સુધી યુગપદ્વાદે કર્યું છે, તે સઘળી દલીલો ભેદાભેદવાદ તરફથી પણ પ્રયોજવી શક્ય હતી જ. છતાં પણ આચાર્ય પ્રથમથી જ ભેદાભેદવાદ ન પ્રરૂપે અને યુગપદ્વાદને માન્ય કરે તે વિચારણીય નથી ?
૩. યુગપદ્વાદ કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનને સમાનકાલીન સ્વતન્ત્ર ઉપયોગો માને છે. જ્યારે ભેદાભેદવાદ એ બન્નેને સ્વતન્ત્ર ઉપયોગો નથી ગણતો, પણ

એક જ ઉપયોગનાં પરસ્પર ભિન્ન બે સ્વરૂપ સમજે છે. મહત્ત્વની વાત એ છે કે કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનને સ્વતન્ત્ર ઉપયોગો ગણો કે એક જ ઉપયોગનાં પરસ્પર ભિન્ન બે સ્વરૂપ સમજો, બન્નેની પરસ્પર જે વિલક્ષણતા છે તે તો નાબૂદ થતી જ નથી. હવે, ભેદાભેદવાદ તરફથી યુગપદ્વાદનાં ખણ્ડનમાં જે દલીલો શ્રીઅભયદેવસૂરિજી રજૂ કરે છે, તેનો મુખ્યપ્રહાર કેવલજ્ઞાન-દર્શનની ભિન્નતા પર છે (સન્મતિ૦ ૨.૧૦-૨.૧૪ વિવરણ) તો સ્વયં ભેદાભેદવાદ જે ભિન્નતાને માન્ય રાખે છે, તે જ ભિન્નતાને લક્ષ્ય બનાવી એ યુગપદ્વાદનું ખણ્ડન કરી શકે જાય ? ભેદાભેદવાદમાં આ ભિન્નતા કથચ્છિદ્ છે અને યુગપદ્વાદમાં ઐકાન્તિક છે, એવી ભેદરેખા પણ બંને વચ્ચે દોરી ન શકાય. કેમ કે યુગપદ્વાદ પણ કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનને પ્રમાતૃતઃ (બંનેનો સ્વામી આત્મા એક જ છે એ રીતે), કાલતઃ અને શક્તિતઃ એક ગણે જ છે. માટે તેને સ્વીકારેલી બંને વચ્ચેની ભિન્નતા પણ ભેદાભેદવાદની જેમ કથચ્છિદ્ જ છે.

૪. આચાર્ય પ્રસ્તુત સમગ્ર કેવલચર્ચાને અન્તે જે નિષ્કર્ષ બતાવે છે-

“સાઙ અપજ્જવસિયં તિ દો વિ તે સસમયઓ હવઙ્ગ એવં ।
પરતિથિયવત્તવ્વં ચ એગસમયંતરુપ્પાઓ” ॥૨.૩૧॥

તેમાં પણ યુગપદ્વાદપરક જ નિષ્કર્ષ દેખાડ્યો છે અને ક્રમવાદને જ પરમત ગણ્યો છે, યુગપદ્વાદને નહીં. તો જો આચાર્ય ચર્ચાની શરૂઆતમાં યુગપદ્વાદનો પરપક્ષ તરીકે નિર્દેશ ન કરતાં હોય, અન્તે યુગપદ્વાદપરક જ નિષ્કર્ષ દર્શાવતાં હોય, ચર્ચા દરમ્યાન પણ યુગપદ્વાદનું નામગ્રહણપૂર્વક સાક્ષાત્ ખણ્ડન ન કરતાં હોય, તો શા માટે યુગપદ્વાદની જ ભૂમિ પર ઉછેરેલા તેમના મન્તવ્યને યુગપદ્વાદનું વિરોધી ગણવું જોઈએ ?

૫. આપને જોઈશું તેમ હવે પછીની ગાથાઓમાં પણ સાક્ષાત્ ક્રમવાદનું જ ખણ્ડન છે. તેને યુગપદ્વાદનાં ખણ્ડનપરક બનાવવા ટીકાકાર ભગવન્તને જે શાબ્દિક ઁંચતાણ અને પરિશ્રમ કરવા પડે છે તે પણ ધ્યાનપાત્ર છે.

આ સમસ્યાઓને ધ્યાનમાં લેતા વાસ્તવમાં ‘હંદિ દુવે ણથિ ઉવઓગા’ એ પડ્ધિ, યુગપદ્વાદ(-ભેદાભેદવાદ)-ક્રમવાદની ચાલી રહેલી ચર્ચામાં ક્રમવાદી

તરફથી જ મૂકાઈ છે એમ સમજાય છે. કારણ કે શરૂઆતમાં સ્વપક્ષનું સ્થાપન યુગપદ્વાદના પરિષ્કૃત સ્વરૂપ ભેદાભેદવાદ પરક જ થયું છે. “કેવલણાણં પુણ દંસણં તિ ણાણં તિ ય સમાણં” કહીને (૨.૩) ત્યાં જ આચાર્યે ભેદાભેદવાદનો ઉપન્યાસ કરી દીધો છે. માટે આ ગાથામાં અચાનક યુગપદ્વાદના વિરોધી તરીકે ભેદાભેદવાદનો પ્રવેશ માનવાની જરૂર નથી જણાતી.

હવે પછીની ગાથાઓમાં આચાર્ય બન્ને ઉપયોગનું સહ-અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરે છે તે પળ અત્રે ધ્યાનાર્હ છે.

જઈ સર્વ્વં સાયારં જાણઈ એકસમણ સર્વ્વણૂ ।

જુજ્જઈ સયાવિ એવં અહવા સર્વ્વં ન યાણાઈ ॥૨.૧૦॥

ટી. - (સામાન્ય અને વિશેષ પરસ્પર અવ્યતિરિક્ત હોવાથી અને કેવલજ્ઞાન સામાન્ય-વિશેષ ઉભયાત્મક વસ્તુના અવબોધરૂપ હોવાથી) કેવલી ભગવન્ત જો એકસમયમાં બધી જ વસ્તુઓને વિશેષપણે (જાણતા છતાં તદાત્મક સામાન્યને ત્યારે જ જુએ છે અથવા તો તે સામાન્યને જોતા છતાં તેનાથી અવ્યતિરિક્ત એવા વિશેષોને ત્યારે જ) જાણે છે; તો જ (તેઓનું સર્વજ્ઞત્વ અને સર્વદર્શિત્વ) સદાકાલ માટે યોગ્ય જણાય છે.

અથવા -(એકલા સામાન્યને જોનારું કેવલદર્શન અને એકલા વિશેષોને જાણનારું કેવલજ્ઞાન અસત્ બનવાથી ક્રમવાદ કે યુગપદ્વાદમાં કેવલી) સર્વ નથી જાણતા.

વિ. - આ ગાથાનો યુગપદ્વાદના ખણ્ડનપરક અર્થ કરવા માટે જે ઉમેરણ કરવું પડે છે અને શબ્દોના અર્થને જે હદે બદલવા પડે છે તે જોતાં આ ગાથાનો આવો અર્થ ન હોઈ શકે તે સ્વયં સમજાય તેવું છે, માટે તે પરત્વે જાણી ટિપ્પણી આવશ્યક નથી.

વાસ્તવમાં આ યુગપદ્વાદી (-ભેદભેદવાદી) તરફથી ક્રમવાદ સામે કરવામાં આવતી સરઘ દલીલ છે કે જો કેવલી એક સમયમાં બધી જ વસ્તુઓને સાકારપણે જાણે છે, તો કાયમ માટે જાણશે જ. (કારણ કે પહેલી ક્ષણે પ્રવર્તેલો સાકાર ઉપયોગ બીજી ક્ષણે ન પ્રવર્તે તે માટે કોઈ પ્રતિબંધક તો છે જ નહીં) અથવા વગર પ્રતિબંધકે પણ તેનો અભાવ માનશો તો તે બધું

નથી જાણતા એમ જ સિદ્ધ થશે. કારણ કે નિયમ છે કે જેનું કારણ નથી તે કાર્ય કાં તો કાયમ હોય જ કાં તો કાયમ ન જ હોય.

યુગપદ્વાદ તરફથી થતી પ્રસ્તુત દલીલ શબ્દાન્તરે શ્રીનન્દિસૂત્રની હારિભદ્રીય ટીકામાં પળ મળે છે.

“અકારણમેવ અન્યતરોપયોગકાલેઽન્યતરસ્યાઽઽવરણં, તથા ચ સતિ સર્વદૈવ ભાવાભાવપ્રસન્નસ્તથા ચોક્તમ્ -

“નિત્યં સત્ત્વમસત્ત્વં વા હેતોરન્યાનપેક્ષણાત્ ।

અપેક્ષાતો હિ ભાવાનાં કાદાચિત્કત્વસમ્ભવઃ ॥” ઇતિ ।”

(ઉદ્ધૃત વિ.ળ. ૨૨૫ની ટીકા)

પરિસુદ્ધં સાયારં અવિયત્તં દંસણં અણાયારં ।

ળ ય ધીણાવરણિજ્જે જુજ્જઇ સુવિયત્તમવિયત્તં ॥૨.૧૧॥

ટી. - સાકાર- વિશેષગ્રાહી જ્ઞાન વ્યક્ત હોય છે અને અનાકાર- સામાન્યગ્રાહી દર્શન તો અવ્યક્ત હોય છે. હવે જેનાં આવરણ ક્ષીણ થઈ ગયા છે એવા અર્હતને વ્યક્ત શું ? અને અવ્યક્ત શું ? (માટે સામાન્ય-વિશેષ ઉભયાત્મક જ્ઞેયને વિષય બનાવનારો એક જ કેવલબોધ સ્વીકારવો જોઈએ.)

વિ. - વિ.ળ. ૨૧૯-૨૨૦માં ક્રમવાદ સામે રજૂ થયેલ આ પ્રકારના તર્કનો જવાબ શ્રીજિનભદ્રગણિએ કેવલદર્શનની વ્યક્તતા સિદ્ધ કરીને આપ્યો છે.^{૧૭}

અદિદ્દં અણાયં ચ કેવલી એવ ભાસઇ સયા વિ ।

એગસમયમ્મિ હંદી વયણવિયપ્પો ન સંભવઇ ॥૨.૧૨॥

ટી. - (યુગપદ્વાદમાં બે ઉપયોગ પરસ્પર સ્વતન્ત્ર હોવાથી જે જોયું છે તે જણાયું નથી અને જણાયું છે તે દેખાયું નથી. જ્યારે ક્રમવાદમાં જાણવાના સમયે જોતા નથી અને જોવાના સમયે જાણતા નથી. માટે એ બન્ને મતે) કેવલી ભગવન્ત જ્યારે બોલે છે, ત્યારે કાં તો જાણેલું નહીં હોય, કાં તો જોયેલું નહીં હોય. (અને તેથી બન્ને મતે) એકસમયમાં (જોયેલું અને જાણેલું કેવલી બોલે છે એવું) વિશિષ્ટવચન અનુપપન્ન થશે.

વિ. - આ ગાથાના ટીકાગત અર્થ પરત્વે કેટલીક સમસ્યાઓ -

૧. ટીકાકાર ભગવન્તે યુગપદ્વાદ પ્રત્યે દર્શાવેલી આપત્તિ, જો એ જ રીતે વિચારીએ તો, ભેદાભેદવાદમાં પળ લાગુ પડે તેમ છે. કેમ કે તેમાં પળ જોવું અને જાણવું સ્વરૂપતઃ ક્રિયારૂપે તો ભિન્ન જ છે, બન્નેના વિષયો પળ પરસ્પર પૃથક્ જ છે. અને જો ત્યાં કથચ્છિદ્અભિન્નતા સ્વીકારી આ આપત્તિનું નિરાકરણ શક્ય હોય, તો એ રીતે કથચ્છિદ્અભિન્નતા યુગપદ્વાદમાં પળ શક્ય છે જ.
૨. ‘હંદી’નો અર્થ જ નથી કર્યો. આ અવ્યય કોઈક વાતનો પ્રતિવાદ થઈ રહ્યો છે એ વાતનો સૂચક છે. ટીકાકાર ભગવન્તે સ્વયં ૨.૧ના અર્થમાં એને એ રીતે દર્શાવ્યો છે. માટે એ રીતે જોઈએ તો અત્રે ઉત્તરાર્ધમાં પૂર્વાર્ધનો જવાબ છે. પળ ટીકાકાર ભગવન્તે અત્રે એને ધ્યાન પર જ નથી લીધો. ઉપરથી ઉત્તરાર્ધના વિધાનના હેતુરૂપે પૂર્વાર્ધના વિધાનને દેખાડ્યું છે.
૩. ‘એકસમયમ્મિ વયળવિયપ્પો ન સંભવઈ’નો અર્થ ‘એકસમયમાં જોયેલું અને જાણેલું કેવલી બોલે છે એવું વચનવિશેષ નથી ઘટતું.’ એવો કરવો ક્લિષ્ટ લાગે છે.
૪. ‘એકસમયમાં જોયેલું અને જાણેલું કેવલી બોલે છે’ એવું શાસ્ત્રવચન પળ મઠવું મુશ્કેલ છે, જેની અનુપપત્તિનો દોષ આપી શકાય.

તેથી સમગ્રપણે વિચારતાં ચાલી રહેલી યુગપદ્વાદ (–ભેદાભેદવાદ)–ક્રમવાદની ચર્ચા મુજબ આ ગાથાનો આવો અર્થ કરવો યુક્તિસજ્જત લાગે છે :

પૂર્વાર્ધ – (યુગપદ્વાદી ક્રમવાદીને) તમારા મતે જોવું અને જાણવું એકસાથે હોતું નથી. તેથી તમારા મતે કેવલી ભગવન્ત કાયમ માટે જે પળ બોલશે તે કાં તો જાણેલું નહીં હોય કાં તો જોયેલું નહીં હોય. માટે કેવલી જોયા અને જાણ્યા વગર જ બોલે છે એવી આપત્તિ તમારા મતમાં આવશે.

ઉત્તરાર્ધ – (ક્રમવાદી યુગપદ્વાદીને) તમે દર્શાવેલી આપત્તિ તો સાચી ઠરત કે જો વચનવિકલ્પ એક સમયમાં સમ્ભવતો હોત. કારણ કે એક સમયમાં એક જ ઉપયોગ અમને માન્ય હોવાથી તે સમયમાં બોલાતા વચનની વિષયભૂત વસ્તુ જોયા કે જાણ્યા વગરની હોઈ શકત. પરન્તુ વચનનો ઉદ્ભવ અન્તર્મુહૂર્તમાં થાય છે. અને અન્તર્મુહૂર્તમાં તો કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન બને

સમ્ભવતા હોવાથી, ન જોયેલું અને ન જાણેલું બોલવાની આપત્તિ રહેતી નથી.

સ્વપક્ષની નબળી દલીલોનું પરપક્ષ દ્વારા કરાયેલું માન્ય ખણ્ડન દેખાડવું એ વૈચારિક ઉદારતા છે. અને મહામના આચાર્ય ભગવન્તે અત્રે એ જ ઉદારતા દર્શાવી હોય તેમ લાગે છે. વિ.ભાષ્ય કે વિ.ળ.માં આ દલીલ યુગપદ્વાદના ખણ્ડન દરમ્યાન દેખાતી નથી, તે પળ જણાવે છે કે આ દલીલનો જવાબ ક્રમવાદ તરફથી અત્રે જ અપાઈ ગયો હોવાથી તેનો પુનઃ ઉલ્લેખ જરૂરી નહીં બન્યો હોય.

अण्णायं पासंतो अद्धिं च अरहा वियाणंतो ।

કિં જાણે ? કિં પાસે ? કહ સવ્વણ્ણુ ત્તિ વા હોઈ ? ॥૨.૧૩॥

ટિ. - જો કેવલી ભગવન્ત ન જાણેલું દેખે છે અને ન જોયેલું જાણે છે, તો તેઓ વાસ્તવમાં શું જાણે છે ? શું દેખે છે ? અને તેઓ સર્વજ્ઞ પળ કઈ રીતે બનશે ?

વિ. - પ્રસ્તુત ભાવને મળતી ગાથા વિ.ળ.માં ૨૪૬મા ક્રમાઢ્ઢે જોવા મળે છે.

केवलणाणमणंतं जहेव तह दंसणं पि पण्णंतं ।

સાગારગ્ગહણાહિ ય ણિયમપરિત્તં અણાગારં ॥૨.૧૪॥

ટી. - કેવલજ્ઞાન જેમ અનન્ત છે તેમ કેવલદર્શનને પળ અનન્ત જણાવવામાં આવ્યું છે. તથા સાકાર વિશેષોના ગ્રાહક જ્ઞાન કરતાં તો અનાકાર-સામાન્યમાત્રને વિષય બનાવનારું કેવલદર્શન અવશ્ય પરિમિત વિષયનું ગ્રાહક બને છે. તેથી જો કેવલદર્શન કેવલજ્ઞાનથી ભિન્ન હોય તો તેમાં કેવલજ્ઞાનથી તુલ્ય અનન્તતા કઈ રીતે આવે ? માટે બન્નેને અભિન્ન ગણવાં જોઈએ.

યુગપદ્વાદી ટીકાકાર ભગવન્ત ‘ણિયમપરિત્તં’ એવો પાઠ સ્વીકારે છે અને અર્થ પળ એવો કરે છે કે સાકાર- વિશેષોમાં રહેલું જે સામાન્ય તેના ગ્રહણનો નિયમ હોવાને લીધે કેવલદર્શન પળ અપરિમિત બને છે.^{૨૮} (અર્થાત્ તમામ વિશેષોમાં સામાન્ય રહેલું જ હોય છે. તેથી સામાન્ય પળ વિશેષોની જેમ અનન્ત જ થવાનું. તો તે સામાન્યનું ગ્રાહક કેવલદર્શન પરિમિત કઈ રીતે બને ?)

વિ. - આ ગાથાનો યુગપદ્વાદપરક અર્થ કરવો ત્યારે જ શક્ય બને

કે આગઝ-પાછઝની ગાથાઓને યુગપદ્વાદમાં ફલિત કરવામાં આવી હોય. પ્રશ્ન એ છે કે જો આ ગાથાઓ યુગપદ્વાદની પળ પ્રરૂપક બનતી હોય તો યુગપદ્વાદને આચાર્યના મન્તવ્યથી વિરોધી કઈ રીતે ગળી શકાય ?

વઝી, ટીકાકાર ભગવન્ત ભેદાભેદવાદમાં કેવલદર્શનને કેવલજ્ઞાનથી અભિન્ન બનાવીને તેમાં અનન્તતાની સઙ્ગતિ કરે છે, તે વાત પળ વિચારળીય છે. કેમ કે આ રીતે તો કેવલદર્શનગત અનન્તતા ઔપચારિક જ થશે. એને બદલે યુગપદ્વાદી ટીકાકાર ભગવન્તે ઘટાવેલી અનન્તતા વધુ યુક્તિસઙ્ગત લાગે છે. અને શ્રીસિદ્ધસેનાચાર્યના ભેદાભેદવાદમાં પળ એ જ રીતે ઘટી શકે છે.

ભળ્ણઙ્ જહ ચઙનાળી જુજ્જઙ્ ણિયમા તહેવ ંયં પિ ।

ભળ્ણઙ્ ણ પંચળાળી જહેવ અરહા તહેયં પિ ॥૨.૧૫॥

ટી. - (ક્રમવાદી-) જેમ ચાર જ્ઞાનોનો ઉપયોગ એકસાથે ન હોવા છતાં છદ્મસ્થને ચતુર્જાની કહેવામાં આવે છે, તેમ કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનનો એકસાથે ઉપયોગ ન હોવા છતાં, કેવલીને સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી કહેવામાં આવ્યા હોય તેમ ન બને ?

(ભેદાભેદવાદી-) કેવલીને કેવલજ્ઞાનની જેમ મત્યાદિ ૪ જ્ઞાનોનાં પળ આવરળનો ક્ષય હોવા છતાં એ ૪ જ્ઞાનોનો પૃથક્ ઉપયોગ ન હોવાથી જેમ તેમને ‘પઙ્ચજ્ઞાની’ નથી કહેવામાં આવતા; તેમ કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનનો ઉપયોગ ક્રમવાદમાં એકસાથે ન હોવાથી, તેમને ‘સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી’ પળ ન કહેવાય. ભેદાભેદવાદમાં તો બન્ને ઉપયોગ એકસાથે પ્રવર્તતા હોવાથી કેવલીને ‘સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી’ ગળી જ શકાય છે.

વિ. - વિ.ળ.માં ૨૪૭મા ક્રમાઙ્કે પ્રસ્તુત ભાવને જળાવતી ગાથા જોવા મળે છે.

પળ્ણવળિજ્ઞા ભાવા સમત્તસુયનાળદંસળાવિસઓ ।

ઓહિમળપજ્જવાળ ઁ અળ્ણોળ્ણવિલક્ખળા વિસઓ ॥૨.૧૬॥

તમ્હા ચઙવ્વિભાળો જુજ્જઙ્, ણ ઁ ળાળદંસળજિળાળં ।

સયલમળાવરળમળંતમક્ખયં કેવલં જમ્હા ॥૨.૧૭॥

ટી. - પ્રજ્ઞાપળીય ભાવો મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન અને દર્શનોના વિષયભૂત

છે. અને એ જ રીતે અવધિજ્ઞાન-મનઃપર્યવજ્ઞાન પળ પરસ્પર વિલક્ષણ વિષયક હોય છે. માટે એ ચારનો વિભાગ (-કાલભેદ) યુક્ત થાય છે. પળ કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનનો કાલભેદ યુક્ત થતો નથી. કારણ કે કેવલબોધ સકલવિષયક, આવરણથી રહિત, અનન્ત અને અક્ષય હોય છે.

પરવત્તવ્વયપક્ષાઅવિસિદ્ધા તેસુ તેસુ સુતેસુ ।

અત્થગઈઅ ઉ તેસિં વિયંજણં જાણઓ કુણ્ઠ ॥૨.૧૮॥

ટી. - પરદર્શનોના અભ્યુપગમથી અવિશિષ્ટ (-સરખું જ) પ્રતિપાદન તે તે સૂત્રોમાં મળે છે. માટે અર્થાનુસારે જ જાણકાર વ્યક્તિએ એની વ્યાખ્યા કરવી જોઈએ.

વિ. - “કેવલી જં સમયં પાસઙ્ગો તં સમયં જાણ્ઠ” જેવાં સૂત્રોને ક્રમવાદીઓ યુગપદવાદ કે ભેદાભેદવાદના ચ્ચંડન માટે પ્રયોજે છે. તેના જવાબમાં ભેદાભેદવાદીઓ તરફથી આ કહેવાયું છે. તેઓ આ સૂત્રમાં ‘કેવલી’નો અર્થ શ્રુતકેવલી, અવધિકેવલી વ. કરે છે. અને એમ કરીને ભેદાભેદવાદના આ સૂત્ર સાથેના વિરોધનો પરિહાર કરે છે. વિ.ળ. ૨૬૭માં જિનભદ્રગણિએ આ દલીલને બહુ સચોટ રીતે રદિયો આપ્યો છે.

સન્મતિતર્કગત ભેદાભેદવાદ-ક્રમવાદની ચર્ચા અત્રે સમ્પૂર્ણ થાય છે. હવે આપણે સન્મતિ ૨.૧૯ થી પ્રારમ્ભાતી ભેદાભેદવાદ-અભેદવાદની ચર્ચા જોઈશું.

સન્મતિગત ભેદાભેદવાદ-અભેદવાદ(-દર્શનસમુચ્છેદવાદ)ની ચર્ચા

અભેદવાદી - કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન જો એક જ ઉપયોગમાં અન્તર્ભાવ પામે છે, તો એ ઉપયોગને મનઃપર્યવજ્ઞાનની જેમ ‘કેવલજ્ઞાન’ રૂપે જ કેમ નથી ઓઢાવવાતા ? કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન એમ બે નામ કેમ આપો છો ?

ભેદાભેદવાદી-

જેણ મળોવિસયગણાય દંસણં ણત્થિ દવ્વજાયાણ ।

તો મળપજ્જવણાણં ણિયમા ણાણં તુ ણિદ્ધિદ્ધં ॥૨.૧૯॥

ટી. - મનઃપર્યવજ્ઞાનના વિષયભૂત દ્રવ્યોને મનઃપર્યવજ્ઞાનશક્તિથી જાણી શકાય છે, પળ જોઈ શકાતા નથી. તેથી મનઃપર્યવનો જ્ઞાનાત્મક ઉપયોગ જ

શાસ્ત્રોમાં દેખાડ્યો છે. (મનઃપર્યવર્દન હોતું નથી. પરંતુ કેવલબોધમાં તો આવું નથી. તેનાથી તો સર્વ દ્રવ્ય-પર્યાયોને જાણી પળ શકાય છે અને જોઈ પળ શકાય છે. તેથી કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન એમ તેના માટે અલગ-અલગ નિર્દેશો છે.)

चक्षुअचक्षुअवहिकेवलाण समयम्मि दंसणविअप्पा ।

परिपढिया केवलणाणदंसणा तेण ते अण्णा ॥२.२०॥

ટી. - સિદ્ધાન્તમાં ચક્ષુ, અચક્ષુ, અવધિ અને કેવલ - એમ ચાર પ્રકારનાં દર્શનો જણાવવામાં આવ્યાં છે. તેથી પળ કેવલદર્શનને કેવલજ્ઞાનથી અલગ ગણવું જોઈએ.

अभेदवादी-

दंसणमोगहमेत्तं घडो त्ति णिव्वण्णणा हवइ नाणं ।

जह एत्थ केवलाण वि विसेसणं एत्तियं चेव ॥२.२१॥

ટી. - ('કંઈક છે' એવો) અવગ્રહમાત્ર દર્શન છે અને 'આ ઘડો છે' એવો નિશ્ચય તે જ્ઞાન છે. જેમ આ બંને વચ્ચે ફક્ત ઓઢાણનો તફાવત છે, વાસ્તવમાં તો બંને એક જ છે, તેમ કેવલજ્ઞાન-કેવલદર્શન વચ્ચે પળ માત્ર નામનો જ તફાવત છે, વાસ્તવિક નહીં.

વિ. - ટીકામાં તો આને સ્વમતની જ ગાથા ગણી છે. પળ આગઢની ૨.૨૩ ગાથામાં આ વાતનું ઁખડન હોવાથી અને દિવાકરજીના સ્વમતમાં બે ઉપયોગો વચ્ચેની ભિન્નતા ફક્ત નામની ભિન્નતા પૂરતી સીમિત ન હોવાથી અત્રે આને પરમતની ગાથા ગણી છે. વિ.ળ. ૨૧૨માં પળ સર્વથા અભેદવાદીઓ તરફથી જ આવી દલીલ રજૂ થઈ છે.

दंसणपुव्वं णाणं णाणणिमित्तं तु दंसणं णत्थि ।

तेण सुविणिच्छियामो दंसणणाणाण अण्णत्तं ॥२.२२॥

ટિ. - દર્શનપૂર્વક જ્ઞાન હોઈ શકે છે, પરંતુ જ્ઞાનપૂર્વક દર્શન હોતું નથી. તેથી પળ જણાય છે કે તે બંને વચ્ચે કથञ्चित્ ભેદ છે. (આ ક્રમ ક્ષયોપશમમૂલક છે, માટે કેવલીમાં ક્ષયોપશમ ન હોવાથી ક્રમ પળ નથી હોતો.)

વિ. - ટીકાકાર ભગવન્ત આ ગાથાને દિવાકરજીના સ્વપક્ષની સમજે

છે અને તેથી અત્રે કથञ्चित્ ભેદની સિદ્ધિ કરે છે. પળ વાસ્તવમાં આ પૂર્વપક્ષ-અભેદવાદ તરફથી થયેલી રજૂઆત છે. ઉપાધ્યાયજી ભગવન્તે જ્ઞાનબિન્દુમાં જણાવ્યું છે કે^{૧૧} જો આ ગાથાનું ધ્યેય જ્ઞાન-દર્શનનો ભેદ સિદ્ધ કરવાનું જ હોત તો “દંસણપુવ્વં ણાણં” એટલું જ કહેવું પર્યાપ્ત હતું. “નાણનિમિત્તં તુ દંસણં ણત્થિ” એવું કહેવાની જરૂર ન હતી. માટે અત્રે “દંસણનાના ણ અણ્ણત્તં (ભજંતે)” આવો પાઠ માનવો જોઈએ અને એવો અર્થ કરવો જોઈએ કે “દર્શનપૂર્વક જ્ઞાન હોય છે, પળ જ્ઞાનપૂર્વક દર્શન હોતું નથી. (હવે ક્રમવાદમાં તો કેવલજ્ઞાન પછી કેવલદર્શન માન્ય છે. અને તેમ બનવું તો અસમ્ભવિત છે.) તેથી અમે નક્કી કરીએ છીએ કે કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન વચ્ચે અભેદ જ છે.”

આમ સર્વથા-અભેદવાદનું મન્તવ્ય દર્શાવ્યા પછી એ મતનું ખણ્ડન કરવા માટે આચાર્ય, ‘અવગ્રહમાત્ર દર્શન છે’ એવા કેવલજ્ઞાન-દર્શનનો અભેદ સિદ્ધ કરવા માટે અપાયેલા દૃષ્ટાન્તને અયોગ્ય ઠરાવતાં જણાવે છે કે -

જઇ ઓગ્ગહમેત્તં દંસણં તિ મણ્ણસિ વિસેસિઅં ણાણં ।

મઙ્ગાણમેવ દંસણમેવં સઙ્ગ હોઙ્ગ નિપ્પક્કણં ॥૨.૨૩॥

एवं सेसिंदियदंसणम्मि नियमेण होइ ण य जुत्तं(णयजुत्तं?) ।

अह तत्थ णाणमेत्तं घेप्पइ चक्खुम्मि वि तहेव ॥૨.૨૪॥

ટી. - જો મતિજ્ઞાનનો અવગ્રહ તબક્કો દર્શન હોય અને વિશિષ્ટતાયુક્ત નિશ્ચય તે જ્ઞાન હોય તો ‘મતિજ્ઞાન એ જ દર્શન છે.’ એવું આના પરથી સાબિત થાય. તો જેમ ચાક્ષુષ મતિજ્ઞાનનો અવગ્રહ તબક્કો ‘ચક્ષુર્દર્શન’ અને શેષ તબક્કા ‘ચાક્ષુષજ્ઞાન’ કહેવાય છે. તેમ શેષ ઇન્દ્રિયોમાં પળ અવગ્રહ તબક્કાનો ‘શ્રોત્રદર્શન’, ‘ઘ્રાણદર્શન’ વ. વ્યવહાર થવો જોઈએ. પળ એવું તો થતું નથી. અને જો ત્યાં શ્રોત્રજ્ઞાન, ઘ્રાણજ્ઞાન વ. જ વ્યવહાર થતો હોય, તો ચાક્ષુષમતિજ્ઞાનમાં પળ એમ કેમ નથી કરતા ? ત્યાં અવગ્રહને શા માટે ‘ચક્ષુર્દર્શન’ એવી અલગ ઓઢાણા આપવામાં આવે છે ?

વિ. - દિવાકરજીના કથનનો સાર એ છે કે અવગ્રહ એ જ દર્શન નથી. પળ હવે જણાવાશે તેવો જુદા પ્રકારનો બોધ જ દર્શન છે. અને તેથી

દર્શન-જ્ઞાનનો સર્વથા અભેદ અસિદ્ધ થાય છે.

णाणं अपुट्टे अविसए य अत्थम्मि दंसणं होइ ।

મોત્તૂળ લિંગઓ જં અણાગયાઈયવિસાસુ ॥૨.૨૫॥ ૩૦

ટી. - અતીત-અનાગત પદાર્થોનું લિઙ્ગના બઢે થતું જે અનુમાન, તેના સિવાયનો, અસ્પૃષ્ટ અને અવિષયભૂત પદાર્થોમાં પ્રવર્તનારો બોધ જ ‘દર્શન’ કહેવાય છે. અને તેથી-

जं अप्पुट्टे भावे जाणइ पासइ य केवली नियमा ।

તમ્હા તં ણાણં દંસણં ચ અવિસેસઓ સિદ્ધં ॥૨.૩૦॥

ટી. - કેવલી અસ્પૃષ્ટ ભાવોને અવશ્ય જાણતા અને જોતા હોવાથી, તેમનો તે કેવલબોધ ‘જ્ઞાન’ અને ‘દર્શન’ ઉભયરૂપે અવિશેષપણે- સરસ્વી જ રીતે સિદ્ધ થાય છે.

* * *

સન્મતિતર્કગત કેવલ જ્ઞાન-દર્શનને લગતી ચર્ચા અત્રે સમ્પૂર્ણ થાય છે. અને તેની સાથે સિદ્ધસેના દિવાકરજીના કેવલજ્ઞાન-દર્શન વિશેના મન્તવ્ય અંગેની આપણી વિચારણા પળ આટોપાય છે. પરન્તુ તે આટોપતા પૂર્વે સમગ્ર ચર્ચાના નિષ્કર્ષો જોઈ લઈએ :

૧. દિવાકરજીના મન્તવ્ય અનુસાર કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન, એક જ બોધનાં સમાનકાલીન, બે ક્રિયાત્મક સ્વરૂપો છે.
૨. આ સ્વરૂપો સ્વરૂપતઃ પરસ્પર ભિન્ન છે. પળ કાલતઃ, શક્તિતઃ, બોધતઃ, પ્રમાતૃતઃ વ. રીતે કથચ્છિદ્ અભિન્ન છે. માટે બન્ને વચ્ચે ભેદાભેદ સમજવો જોઈએ એવું તેઓનું મન્તવ્ય છે. માટે સિદ્ધસેનાચાર્યના મન્તવ્યને આપણે સમજળ પૂરતું ‘ભેદાભેદવાદ’ એવું નામ આપી શકીએ.
૩. આ ભેદાભેદવાદ યુગપદ્વાદનો વિરોધી નથી. પળ યુગપદ્વાદનું જ પરિષ્કૃત સ્વરૂપ છે, તેથી ક્રમવાદ, યુગપદ્વાદ અને અભેદવાદ - એ ત્રણ મુખ્ય વાદોમાં જો તેમનું મન્તવ્ય સમાવવું હોય તો યુગપદ્વાદમાં જ સમાવી શકાય. આ અર્થમાં તેઓ ‘યુગપદ્વાદી’ છે.

૪. સન્મતિટીકાકાર શ્રીઅભયદેવસૂરિજીએ દિવાકરજીના મન્તવ્યને યુગ-પદ્વાદશી જુદું પાડવા ‘અભેદવાદ’ એવું નામ આપ્યું છે. આ રીતે શ્રીસિદ્ધસેનાચાર્ય અભેદવાદી છે. પરન્તુ વિ.ભાષ્ય કે વિશેષ-ળવતિમાં વર્ણિત અભેદવાદ તો તેઓને માન્ય નથી જ; એ અભેદવાદ તો કેવલદર્શન માનવાનો જ નિષેધ કરે છે અથવા તેનું કેવલજ્ઞાન સાથે સર્વથા ઐક્ય સ્વીકારે છે. જ્યારે સિદ્ધસેનાચાર્ય બન્નેને એક જ બોધની અન્તર્ગત ગણી બન્નેને કથશ્ચિદ્ અભિન્ન ગણે છે. ફરી વાર, શ્રીઅભયદેવસૂરિજીએ દિવાકરજીના મન્તવ્ય કરીકે જણાવેલો ભેદાભેદાત્મક ‘અભેદવાદ’ અને વિ.ળ.માં વર્ણિત ત્રણ મુખ્ય વાદોમાંનો દર્શનસમુચ્છેદાત્મક ‘અભેદવાદ’ બન્ને એક નથી.
૫. કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનમાં ઐકાન્તિક ભેદ કે અભેદ માનવામાં અનેક દોષો છે. પળ દિવાકરજીએ દર્શાવેલી રીતે જો બન્ને વચ્ચે ભેદાભેદ સ્વીકારીએ તો સર્વથા સઙ્ગતિ સર્જાય છે. ‘સ્યાદ્વાદો વિજયતેતરામ્’. વઢી, સામાન્યગ્રાહક કેવલદર્શન અને વિશેષગ્રાહક કેવલજ્ઞાનને પોતાનામાં સમાવી લેનારો એક કેવલબોધ જ પરિપૂર્ણ વસ્તુનો ગ્રાહક બની શકે છે, સ્વતન્ત્ર બે ઉપયોગો નહીં. અને આ રીતે બેને એક જ ઉપયોગમાં સમાવિષ્ટ કરી દઈએ તો ‘જુગવં દો નસ્થિ ઉવઓગા’ એ શાસ્ત્રવચનની અસઙ્ગતિ પળ દિવાકરજીના મતમાં નથી રહેતી. વાસ્તવમાં દિવાકરજીનું મન્તવ્ય કેવલ-ચર્ચામાં અન્તિમબિન્દુ ગણી શકાય તેટલું તર્કપૂત છે.

શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરજીના કેવલબોધ અંગેના મન્તવ્ય વિશે કેટલાંક નવાં જ દૃષ્ટિબિન્દુઓ અત્રે રજૂ કર્યા છે, તે બધાં સાચાં જ છે એવો આ લખનારનો દાવો નથી. એક અલ્પજ્ઞ જીવનો એવો દાવો હોઈ શકે પળ નહીં. પ્રચલિત માન્યતા કરતાં શ્રીસિદ્ધસેનાચાર્યનું મન્તવ્ય ભિન્ન હોવાની દૃઢ પ્રતીતિ તેમજ શાસ્ત્રબલ અને તર્કબલ બન્ને રીતે નિર્બલ અભેદવાદને, દિવાકરજીના માથે થાપી દેવામાં, તેમને અન્યાય થતો હોવાની સમજળે ડાહ્યાપોહ કરવા પ્રેર્યો છે. બહુશ્રુત ભગવન્તોને નમ્ર વિનન્તિ કે આ વિચારધારામાં જો ક્ષતિ જળાય તો અવશ્ય સુધારે તથા સૂચવે.

બાલસ્ય યથા વચનં, કાહલમપિ શોભતે પિતૃસકાશે ।

તદ્વત્ સજ્જનમધ્યે, પ્રલપિતમપિ સિદ્ધિમુપયાતિ ॥

(પ્રશમરતિ - ૧૧)

ટિપ્પણી

૧. સમ્યક્ત્વીનું જ્ઞાન તે જ્ઞાન અને મિથ્યાત્વીનું જ્ઞાન તે અજ્ઞાન - આવી જૈન-પ્રમાણશાસ્ત્રીય વ્યવસ્થા અનુસાર આ અર્થ થાય છે.
૨. જૈન-પ્રમાણશાસ્ત્રીય પરિભાષા અનુસાર ‘ઉપયોગ’ શબ્દ પાંચ કરતાં વધુ અર્થ ધરાવે છે : ૧) શક્તિને ક્રિયાત્મક સ્વરૂપે પ્રયોજવી. જેમકે મતિજ્ઞાનશક્તિજન્ય ૪ વિલક્ષણ ક્રિયાઓ છે - મતિજ્ઞાનસાકારોપયોગ, મત્યજ્ઞાનસાકારોપયોગ, ચક્ષુર્દર્શનનિરાકારોપયોગ, અચક્ષુર્દર્શનનિરાકારોપયોગ. આ અર્થ વચ્ચે ઉપયોગ-શબ્દ બોધક્રિયાઓ અને અવલોકનક્રિયાઓ દર્શાવતો હોવાથી જ્ઞાન અને દર્શન શબ્દનો પર્યાયવાચી બને છે. ૨) જ્ઞાન (-બોધક્રિયા) અને દર્શન (-અવલોકનક્રિયા) આત્માના મૂળભૂત ગુણો છે. તેથી આત્મામાં હરહંમેશ બોધક્રિયાઓ અને અવલોકન-ક્રિયાઓ પ્રવર્તમાન જ હોય છે. (જેનો કોઈ ને કોઈ પર્યાય દ્રવ્યમાં સદાકાલ વિદ્યમાન ન રહેતો હોય, તે મૂળભૂત ગુણ ન ગણાય.) ધ્યાનમાં રાખવા જેવી બાબત એ છે કે આત્મા સંબંધિત તો તે બે કે તેથી વધુ ક્રિયાઓમાંથી કોઈપણ એકમાં જ વ્યાપ્ત હોય છે. (એટલે તો આપણને ધ્યાન બીજે હોય તો કાનમાં અવાજ પેસવા છતાં સંબંધિત નથી.) આ સંબંધિત ત્યારે જ જન્મે છે કે જ્યારે આત્મા બોધક્રિયા કે અવલોકનક્રિયામાં તન્મય થઈ તથાપ્રકારની પરિણતિને પામે છે. આ આત્મિક પરિણતિ કે તજ્જન્ય જાગૃતિ જ ‘ઉપયોગ’ તરીકે ઓળખાય છે. “જુગવં દો નતિ ઉવઓગા” જેવા સ્થળે ઉપયોગ-શબ્દ આવો જ ભાવ ધરાવે છે.
૩. આ ત્રણે વાદોની ચર્ચાને સંબંધિત તમામ સાહિત્યની સૂચી માટે જુઓ - ‘ઉપયોગવાદનું સમગ્ર સાહિત્ય’ - લે. શ્રીહીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા, જૈન સત્યપ્રકાશ - વર્ષ ૯, અઢૂ ૮, પૃષ્ઠ ૩૮૬-૩૮૮
૪. વસ્તુગત સામાન્યનું ગ્રાહક તે દર્શન અને વસ્તુગત અનન્તાનન્ત વિશેષોનું ગ્રાહક તે જ્ઞાન - આવી માન્યતા પર આધારિત આ તર્ક છે. આ માન્યતાની ચકાસણી માટે જુઓ - ‘દર્શન વિશે વિચારણા’ - અનુસન્ધાન ૫૬, પૃષ્ઠ ૧૪૩-૧૭૩
૫. કર્મના આંશિક ક્ષય અને આંશિક ઉપશમથી જન્ય અવસ્થા ક્ષાયોપશમિક ગણાય છે. (ક્ષય- વિઘાત, ઉપશમ- શક્તિહનન) અને કર્મના સર્વથા ક્ષયથી ઉદ્ભવતી

અવસ્થા ક્ષાયિક કહેવાય છે.

૬. આ પ્રરૂપણાઓ માટે જુઓ અભિધાનરાજેન્દ્રકોશગત દંસણ, દંસણાવરણ, અણાગારોવઓગ વ. શબ્દો.
૭. આ પછી અભેદવાદીઓ તરફથી કરાયેલી અન્ય ૩-૪ દલીલો પળ વિ.ળ.માં છે. પળ આ દલીલો આ મતનું હાર્દ સમજવામાં અતીવ ઉપયોગી ન હોવાથી અત્રે નથી લખી.
૮. અત્રે અભેદવાદીઓનો જે તર્ક અને એનું નિરાકરણ દર્શાવ્યું છે તે વિ.ળ.ગત નીચેની ગાથાઓને આધારે છે :

“ળાળં વત્તં દંસળમવ્વત્તં ઢળઇ દેસિયં સમણે ।

તો ળાળદંસળાળં ળિળમ્મિ સવિસેસળં જુત્તં ॥૧૮૮॥

“ઢળળઇ કેવલદંસળમવ્વત્તં જેળ હોજ્જ કો હેઠ્ઠ ? ।

જઇ નાળાઓ અન્નં વત્તં ચ હવેજ્જ કો દોસો ? ॥૧૮૯॥

“જહ સવ્વં વિળ્ળેયં નાળેળ ળિળોઽમલ્લં વિજાળાઇ ।

તહ દંસળેળ પાસઇ ળિયયાવરળકઘ્ણ સવ્વં ॥૧૯૦॥

“જેસિમળિટ્ઠં દંસળમળ્ળં ળાળા હિ ળિળવરિદસ્સ ।

તેસિ ન પાસઇ ળિળો સવિસયળિયયં જઓ નાળં ॥૧૯૧॥”

આ ગાથાઓના અત્રે દર્શાવેલા અર્થ કરતાં તદ્દન જુદો અર્થ વિ.ળ.ની અક્ષરગમનિકા ટીકા (-કુલચન્દ્રસૂરિજી, પ્ર.- દિવ્યદર્શન ટ્રસ્ટ-ધોઢકા, વિ.સં. ૨૦૬૭)માં આપવામાં આવ્યો છે. લેખમાં આ ૪ ગાથાઓમાંથી પ્રથમ ગાથાને અભેદવાદ-પરક અને પછીની ૩ ગાથાને ક્રમવાદપરક સમજાવવામાં આવી છે. જ્યારે ઉપરોક્ત ટીકામાં પ્રથમ ગાથાને ક્રમવાદપરક, બીજી ગાથાને પરપક્ષની અને ત્રીજી-ચોથી ગાથાને પુનઃ ક્રમવાદપરક બતાવવામાં આવી છે. ટીકા -

“સિદ્ધાન્તી સ્વલક્ષણમેવ ઢળતિ । તથાહિ - જ્ઞાનં વ્યક્તં સ્પષ્ટં સાકારત્વાત્, દર્શનમવ્યક્તમસ્પષ્ટં નિરાકારત્વાત્, દેશિતં- નિર્દિષ્ટં સમયે- સિદ્ધાન્તે તીર્થકરળધરૈઃ । તતો જ્ઞાનદર્શનયોઃ ળિને- કેવલિનિ સવિશેષળ- સાકાર- નિરાકારઢેદઢિન્નત્વં યુક્તં- યુક્તિસઙ્ગતમ્ ॥૧૮૮॥

“અથ કેવલજ્ઞાનદર્શનયોર્નાતાત્વમધ્યુપગમ્ય પેરેળ ઢળયતે પરવાદિના । તથાહિ - કેવલદર્શનં યેન હેતુના અવ્યક્તં ઢવેત્ સ હેતુઃ કઃ ? ઇત્યેકઃ પ્રશ્નઃ । અથ દ્વિતીયઃ પ્રશ્નઃ । યથા - યદિ જ્ઞાનાત્ દર્શનમ્ અન્યત્ વ્યક્તં ચ ઢવેત્ તર્હિ કો દોષઃ સ્યાત્ ? ન કોઽપિ દોષ ઇતિ પરાશયઃ ॥૧૮૯॥

“સિદ્ધાન્તી પ્રાહ - જહ સવ્વં...”

આ અર્થને ગ્રાહ્ય ગણતાં પહેલાં કેટલાક વિચારણીય મુદ્દા-

૧. આહ (ગાથા ૧૬૬, ૧૭૩, ૧૮૫), અહ (ગાથા ૧૭૭, ૧૯૮, ૨૦૦), ભણઇ (ગાથા ૨૦૧, ૨૦૭) વ. શબ્દોનો ઉપન્યાસ પરપક્ષની નવી આશઙ્કાના નિર્દર્શન માટે થાય છે. તો ગાથા ૧૮૮ ગત 'ભણઇ' શબ્દ પરપક્ષનું કથન હોવાનું નથી સૂચવતો ?
૨. 'ભણઇ' શબ્દ ઉત્તરપક્ષ ક્રમવાદ તરફથી આશઙ્કાનો ઉત્તર અપાઈ રહ્યો છે તેવું સૂચવે છે (ગાથા ૧૭૩, ૧૭૮, ૧૮૨, ૨૦૨, ૨૦૭, ૨૧૧, ૨૧૮). તો એ જ શબ્દથી શરૂ થતી ગાથા ૧૮૯ ક્રમવાદ તરફથી અપાતો જવાબ ન હોય ?
૩. 'સવિશેષણ' શબ્દનો દર્શાવેલો અર્થ કરવો ક્લિષ્ટ લાગે છે.
૪. અભેદવાદી કેવલજ્ઞાન-દર્શનનું નાનાત્વ સ્વીકારી શકે ખરા ?
૫. સર્વ પદાર્થોને કેવલદર્શનથી જોઈ શકાય છે એવું સ્વીકારનારા (ગાથા ૧૯૦) જિનભદ્રગણિ એને અવ્યક્ત ગણે ખરા ? જો જિનભદ્રગણિ કેવલદર્શનને અવ્યક્ત ગણે તો તેમણે સન્મતિ-૨.૧૧માં અપાયેલી ક્રમવાદમાં કેવલદર્શન અવ્યક્ત રહેવાની આપત્તિનો સ્વીકાર કરવાનો થાય.
૬. જો ગાથા ૧૯૦-૧૯૧માં, ગાથા ૧૮૯માં પરવાદી તરફથી પૂછાયેલ 'જો કેવલદર્શન કેવલજ્ઞાનથી ભિન્ન હોય અને વ્યક્ત હોય તો શું દોષ ?' આ પ્રશ્નનો જવાબ હોય તો, ત્યાં કેવલદર્શનની અવ્યક્તતા સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન હોવો જોઈએ, પણ એવું તો નથી. ઉપરથી "જેસિમણિદું દંસણમણં ણાણા" એમ કહ્યું છે, જે સૂચવે છે કે પ્રશ્ન પૂછનારો પરવાદી બેને અભિન્ન ગણે છે.

માટે સમગ્રપણે વિચારતાં આ ગાથાઓનો નીચેનો અર્થ કરવો યુક્તિસજ્જત લાગે છે-

- ક્ર. - કેવલજ્ઞાન-દર્શનનું નાનાત્વ સ્વીકારવું તમને શા માટે અનિષ્ટ છે ? (ગાથા ૧૮૭)
- અ. - સિદ્ધાન્તમાં જ્ઞાનને વ્યક્ત અને દર્શનને અવ્યક્ત ગણવામાં આવ્યું છે. (હવે જો કેવલજ્ઞાન-દર્શનને ભિન્ન ગણીએ) તો કેવલીમાં જ્ઞાન-દર્શનનું (નાનાત્વ -પૂર્વગાથાથી અનુવૃત્ત) પોતાના વિશેષણો સાથે (-વ્યક્ત-અવ્યક્ત) જ યુક્ત થશે. અર્થાત્ કેવલીને અવ્યક્તતા માનવાની આપત્તિ આવશે. (ગાથા ૧૮૮)
- ક્ર. - કેવલદર્શન અવ્યક્ત રહે તેમાં કયું કારણ ? એને કેવલજ્ઞાનથી ભિન્ન પણ ગણો અને વ્યક્ત પણ માનો તો કયો દોષ ? (ગાથા ૧૮૯) આ પછીની ગાથાઓમાં કેવલદર્શનની ભિન્નતા અને વ્યક્તતા સિદ્ધ કરવામાં આવી છે.

૧૦. સમય એ જૈનદર્શન મુજબ કાલનો અન્તિમ સૂક્ષ્મતમ નિર્વિભાજ્ય અવયવ છે.
૧૧. વાસ્તવમાં આ આખી પ્રરૂપણા મત્યાદિ ૪ જ્ઞાન અને ચક્ષુઃ વ. ૩ દર્શનોને અનુલક્ષીને સમજવાની છે. પળ સરઝતા યાતર ફક્ત મતિજ્ઞાન-શ્રુતજ્ઞાનને અનુલક્ષીને જ સમજાવી છે.
૧૨. અસંદ્ય સમયોનું અન્તર્મૂર્ત થાય છે.
૧૩. સાગરોપમ એ કાલના એક બૃહત્ ખણ્ડનું નામ છે.
- ૧૪-૧૫. ટિપ્પણ નં. ૨માં જણાવ્યું તેમ “જુગવં દો નત્થિ ડવઓગા”માં ઉપયોગનો અર્થ સમજાવતા છે. કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનનાં આવરણોનો સાથે ક્ષય થાય એટલે કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન સાથે જ જન્મે એવી યુગપદ્વાદીની વાત ચોક્કસ સાચી છે. કિન્તુ અત્રે ધ્યાનમાં રાખવાની બાબત એ છે કે આ જ્ઞાન-દર્શન ક્રિયાત્મક છે, ઉપયોગાત્મક નહીં. ક્રિયાત્મક કેવલજ્ઞાન-દર્શનના સાહચર્યનો ઇન્કાર તો યુદ્ધ ક્રમવાદી પળ ન કરી શકે. કેમકે પૂર્વે જણાવ્યું તેમ ક્રિયાત્મક જ્ઞાનદર્શન આત્માના મૂળભૂત ગુણો છે અને મૂળભૂત ગુણોની પર્યાયધારા અખણ્ડ વર્તે છે. પરન્તુ ક્રમવાદીની કેવલજ્ઞાનોપયોગ અને કેવલદર્શનોપયોગ સાથે ન હોવાની વાત પળ યથાર્થ છે. કારણ કે એકસાથે કેવલજ્ઞાન-દર્શનરૂપ ઉભયક્રિયામાંથી કોઈ એક જ ક્રિયામાં આત્મા સમજાવણે વર્તી શકે - તદ્રૂપ પરિણતિ પામી શકે એવી આત્માની તથાસ્વભાવતા છે. આ રીતે વિચારીએ તો ક્રમવાદ-યુગપદ્વાદ પરસ્પરના વિરોધી નથી, પળ પ્રમાણવ્યવસ્થાનું સાચું ચિત્ર સ્પષ્ટ કરવામાં પરસ્પરના પૂરક બને છે.
૧૬. વિ.ભાષ્ય-ટીકામાં અભેદવાદના મન્તવ્યમાં સ્તુતિકારના નામે મલધારીજીએ પ્રસ્તુત પદ્ય ઉદ્ધૃત કર્યું છે. હવે સ્તુતિકાર તરીકે શ્વેતામ્બર પરમ્પરામાં સિદ્ધસેનસૂરિજીની પ્રસિદ્ધિ છે. તેથી આ પરથી બે તારણ કાઢી શકાય : ૧. પ્રસ્તુત પદ્ય દિવાકરજીનું છે. ૨. મલધારીજી દિવાકરજીને અભેદવાદી ગણતા હતા.
૧૭. મલયગિરિજીએ તો નન્દીસૂત્રની ટીકામાં યુગપદ્વાદની તમામ દલીલો જ વાદી, સિદ્ધસેન વ.ના મુખે બોલાવી છે. તો તેઓને ફક્ત અધ્યુપગમવાદથી જ યુગપદ્વાદ સમ્મત છે એવું કઈ રીતે ગણી શકાય ?
૧૮. “મતિજ્ઞાનાદિષુ ચતુર્ણાં પર્યાયેણોપયોગો ભવતિ, ન યુગપત્ । સમ્બિન્નજ્ઞાનદર્શનસ્ય ભગવતઃ કેવલિનો યુગપત્ સર્વભાવગ્રાહકે નિરપેક્ષે કેવલજ્ઞાને કેવલદર્શને ચાડનુ-સમયમુપયોગો ભવતિ ।” - તત્ત્વાર્થભાષ્ય ૧.૩૧
૧૯. “તત્ત્વજ્ઞાનં પ્રમાણં તે યુગપત્સર્વભાસનમ્ ।
ક્રમભાવિ ચ યજ્ઞાનં સ્યાદ્વાદનયસંસ્કૃતમ્ ॥” - આસમીમાંસા
“તત્ર સકલજ્ઞાનાવરણપરિક્ષયવિજૃમ્ભિતં કેવલજ્ઞાનં યુગપત્સર્વાર્થવિષયં કરણક્રમવ્ય-

- વધાનાતિવર્તિત્વાદ્ યુગપત્સર્વભાસનં તત્ત્વજ્ઞાનત્વાત્ પ્રમાણમ્ ।” -અષ્ટશતી-અષ્ટસહસ્ત્રી
૨૦. “કસ્સ વ ણાણુમયમિણં જિણસ્સ જહ્ હોજ્જ દો વિ ડવઓગા ।
 ણૂણં ણ હોંતિ જુગવં જઓ ણિસિદ્ધા સુએ બહુસો ॥”
 “ન ચાડતીવાડભિનિવેશોડસ્માકં યુગપદુપયોગો મા ભૂદિતિ,
 વચનં ન પશ્યામસ્તાદૃશમ્” - તત્ત્વાર્થ૦ સિદ્ધ૦ ટીકા-૧.૩૧
૨૧. આગઠ સન્મતિતર્કને આધારિત ચર્ચામાં વિચારવિમર્શ જુઓ.
૨૨. જુઓ ટિ. ૧૮
૨૩. જેમ ઊર્જા એક જ હોવા છતાં ગતિઊર્જા, સ્થિતિઊર્જા, ઉષ્માઊર્જા વ. અનેક સ્વરૂપે વ્યક્ત થાય છે. આપણને મળે એ સ્વરૂપો તદ્દન ભિન્ન જણાતાં હોય, પરંતુ વૈજ્ઞાનિકો તો એ તમામ સ્વરૂપોમાં વર્તતી ઊર્જાને મૂલભૂતરૂપમાં એક જ જુએ છે. તેમ અત્રે શક્તિઃ અભેદ સમજવો જોઈએ.
૨૪. સિદ્ધસેન દિવાકરજીના અભેદવાદને પ્રાચીન અભેદવાદથી જુદો પાડવા અત્રે એને ‘ભેદાભેદવાદ’ એવું તત્પૂરતું નામ આપ્યું છે.
૨૫. પ્રાચીન અભેદવાદ કેવલદર્શનને સ્વીકારવાનો નિષેધ કરતો હોવાથી, અત્રે એને દિવાકરજીના અભેદવાદથી જુદો પાડવા ‘દર્શનસમુચ્છેદવાદ’ તરીકે ઓળખાવ્યો છે.
૨૬. જુઓ ટિ. ૪
૨૭. જુઓ ટિ. ૮
૨૮. શ્રીઅભયદેવસૂરિજીએ યુગપદ્વાદીના મતે ફક્ત “ણિયમડપરિત્તં” એટલો જ પાઠભેદ દેખાડ્યો છે. પણ ટીકામાં ઉદ્ધૃત યુગપદ્વાદી-ટીકાનો અંશ અને અર્થસદ્ગતિ જોતાં ગાથાનો ઉત્તરાર્ધ યુગપદ્વાદીના મતે “સાગારગયગ્ગહણણિયમડપરિત્તં અણાગારં” એવો હોવો જોઈએ એમ લાગે છે.
૨૯. દંસણનાણા ઇતિ દર્શનજ્ઞાને નાડન્યત્વં ન ક્રમાપાદિતભેદં કેવલિનિ ભજતે ઇતિ શેષઃ । ... યત્તુ ક્ષયોપશમનિબન્ધનક્રમસ્ય કેવલિન્યભાવેડપિ પૂર્વ ક્રમદર્શનાત્ તજ્જાતીયતયા જ્ઞાનદર્શનયોરન્યત્વમિતિ ટીકાકૃદ્વ્યાખ્યાનં, તત્ સ્વભાવભેદતાત્પર્યેણ સમ્ભવદપિ દર્શને જ્ઞાનનિમિત્તત્વનિષેધાનતિપ્રયોજનતયા કથં શોભતે ઇતિ વિચારણીયમ્ -જ્ઞાનબિન્દુ.
૩૦. પ્રસ્તુત ગાથાના વિસ્તૃત વિવેચન માટે જુઓ અનુસન્ધાન ૫૬, પૃ. ૧૬૦